

พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๕๘

คำนำ

พระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า **วังหน้า** เป็นคำที่มีมาแต่สมัยอยุธยา หมายถึง ที่ประทับของบุคคลที่มีสถานะสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ เรียกผู้ดำรงตำแหน่งนี้ว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือเรียกกันทั่วไปว่า **วังหน้า** เช่นกัน คำว่า **วังหน้า** จึงมีความหมายถึงสถานที่และบุคคลดังกล่าว

พระราชวังบวรสถานมงคลเป็นสถานที่สำคัญ มีความงดงามและมีพัฒนาการของการใช้สอยตามยุคสมัย อันแสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของสถานที่ และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ละพระองค์ทรงประกอบกิจการเป็นคุณูปการแก่ประเทศอย่างมากมาย

กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ เพื่อเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระราชวังบวรสถานมงคล ตลอดจนพระราชประวัติ พระประวัติของผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้า ทั้งนี้ เพื่อสะท้อนให้เห็นรากฐานทางวัฒนธรรมของชาติ กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะช่วยให้ผู้สนใจได้รู้จักและเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจใน มรดกทางศิลปวัฒนธรรมของชาติและประวัติบุคคลสำคัญของชาติตามสมควร

(นายบวรเวท รุ่งรุจี)

อธิบดีกรมศิลปากร

สารบัญ

๑ คำนำ	๕
๑ พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)	๙
๑ The Front Palace (Wang Na)	๑๐
๑ วังหน้าในอดีต	๑๓
๑ การสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในประวัติศาสตร์ไทย	๑๙
๑ ภูมิสถานที่ตั้งของพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และการใช้พื้นที่	๓๘
๑ ความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) พ.ศ. ๒๔๓๐ - ปัจจุบัน	๗๕
๑ การศึกษาทางโบราณคดีบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)	๘๔
๑ บทสรุป	๑๒๓
๑ บรรณานุกรม	๑๒๔

พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

พระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “วังหน้า” คือสถานที่สำคัญเป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล บุคคลซึ่งมีสถานะสำคัญรองจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งเรียกเช่นนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในครั้งนั้น วังหน้าองค์สำคัญคือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงดำรงตำแหน่งนี้ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา และประทับ ณ พระราชวังจันทร์เกษม ซึ่งถือเป็นวังหน้าในสมัยอยุธยา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีวังหน้า ๕ พระองค์ ประทับอยู่ในพระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระบรมมหาราชวัง ประกอบด้วยสถานที่สร้างขึ้นหลายสมัยที่สำคัญ เช่น พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย หมู่พระวิมาน พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เป็นต้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเลิกตำแหน่ง “วังหน้า” วังหน้าจึงไม่ได้เป็นที่ประทับของบุคคลผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าอีกต่อไป จึงได้เปลี่ยนแปลงการใช้สถานที่เพื่อความเหมาะสมตามยุคสมัย เช่น ใช้พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และบางส่วนเป็นพื้นที่ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

จนถึง พ.ศ. ๒๕๕๕ กรมศิลปากรได้จัดทำโครงการอนุรักษ์และพัฒนาพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในพื้นที่ที่ดูแลโดยกรมศิลปากร เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวาระที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุ ๘๔ พรรษา และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเจริญพระชนมายุ ๖๐ พรรษา จึงได้มีการศึกษาทางโบราณคดีบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เนื่องในโอกาสอันเป็นมงคลนี้ด้วย

The Front Palace (Wang Na)

The Front Palace, generally known as Wang Na, was originally the residence of Krom Phra Ratchawang Bowon Sathan Mongkol (the second state dignitary after the King and heir to the throne), who was also known as Wang Na. The title Wang Na originated when King Naresuan the Great was Wang Na (heir to the throne) in the reign of King Maha Thammaracha and took up his residence in the Chankasem Palace, located in front of the Royal Palace. This gave birth to the term Wang Na which means the Front Palace.

During the Rattanakosin Period, the Front palace was located to the north of the Grand Palace. It consisted of several buildings such as Siwamokphiman Throne Hall, Phutthaisawan Chapel, Issarawinitchai Audience Hall, Phra Wiman Residential Group and Issaretrachanuson Hall, most of them were constructed in different periods. During this period,

5 Wang Na resided in this Palace. In the reign of King Chulalongkorn (Rama V) , the position “**Wang Na**” was abolished, thus the Front Palace was no longer used as Wang Na’s residence. The functions of the compound have changed over time through several periods. Some parts were turned into the National Museum Bangkok, the National Theatre and Thammasat University.

On the Auspicious Occasions of His Majesty the King’s 7th Cycle Birthday Anniversary on 5 December 2011 and His Royal Highness Crown Prince’s 5th Cycle Birthday Anniversary on 28 July 2013, the Fine Arts Department initiated a project for the conservation and development of the Front Palace in areas under the responsibility of the Fine Arts Department. This has led to the archaeological studies of this compound.

วังหน้าในอดีต*

ความหมายของวังหน้า

คำว่า “วังหน้า” เป็นคำที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีความหมาย ๒ นัย ได้แก่

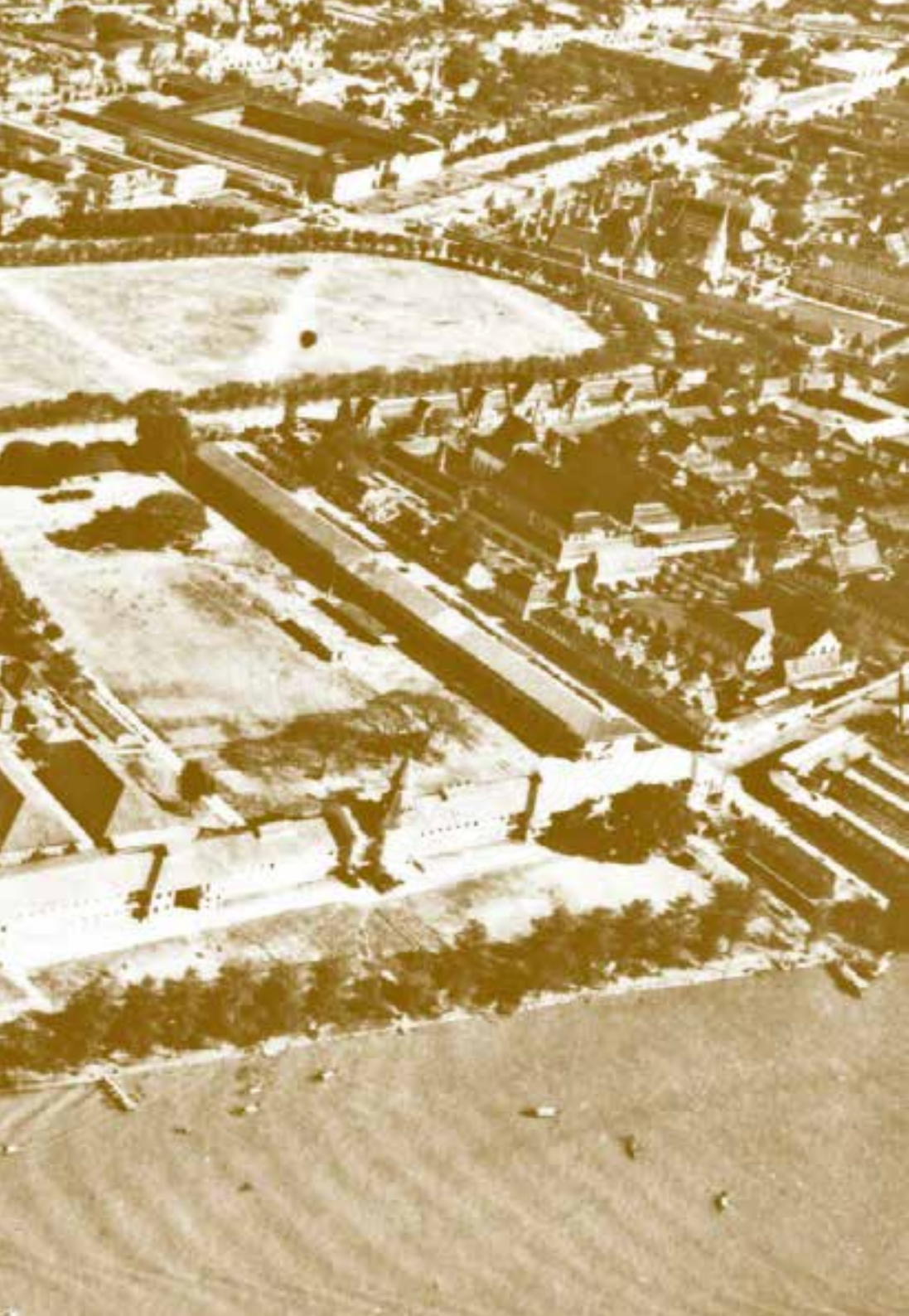
นัยแรก วังหน้า หมายถึง ผู้ดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งมีความสำคัญรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ เรียกโดยสามัญว่า “วังหน้า”

นัยที่ ๒ วังหน้า หมายถึง ที่ประทับของผู้ดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

*บัณฑิต ลีวชัยชาญ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

ภาพถ่ายทางอากาศ บริเวณพระราชวังวรสถานมงคล โดยนายปีเตอร์ วิลเลียม ฮันท์
(Peter Williams Hunt) พ.ศ. ๒๔๘๔

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานถึงสาเหตุการเรียก
พระราชวังที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถาน
มงคลว่า “วังหน้า” ว่าเป็นเพราะพระราชวังที่
ประทับนี้ ตั้งอยู่ด้านหน้าพระราชวังหลวงจึงเรียก
ตามตำแหน่งที่ตั้งของพระราชวัง ความว่า

“...ถ้าจะค้นหาว່เหตุใดจึงเรียกว่า

วังหน้า ดูเหมือนจะอธิบายได้ไม่ยาก เพราะตามศัพท์ความก็หมายความว่า
วังที่อยู่ข้างหน้า คือหน้าของพระราชวังหลวง ตามแผนที่กรุงศรีอยุธยา วังจันทร์เกษม
ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ก็อยู่ทิศตะวันออก อันเป็นด้านหน้าของพระราชวัง
หลวง อยู่ในที่ซึ่งสมควรเรียกได้ว่าวังหน้าด้วยประการทั้งปวง...”^๑

สาเหตุที่พระราชวังสถานมงคล หรือวังหน้า ตั้งอยู่ด้านหน้าพระราชวังหลวงนั้น
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า มีที่มา

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานวังหน้า*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘, หน้า ๑

จากลักษณะการจัดขบวนทัพออกรบ ทัพของพระมหาอุปราชาจะยกออกเป็นทัพหน้า เรียกว่า “ฝ่ายหน้า” และเรียกวงที่ประทับของแม่ทัพว่า “วังฝ่ายหน้า” และย่อเป็น “วังหน้า” ในที่สุด ดังความว่า

“...เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามหลักฐานในทางโบราณคดี เห็นว่าน่าจะเกิดขึ้นแต่ลักษณะพยุหยาตราแต่ดึกดำบรรพ์ที่จัดเป็นทัพหน้าและทัพหลวง พระมหากษัตริย์ย่อมเสด็จเป็นทัพหลวง ผู้ที่รองพระมหากษัตริย์ถัดลงมา คือพระมหาอุปราชย่อมเสด็จเป็นทัพหน้า ไปก่อนทัพหลวงเป็นประเพณี จึงเกิดเรียกพระมหาอุปราชว่า ฝ่ายหน้า แล้วเลยเรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชว่า วังฝ่ายหน้า และย่อลงเป็นวังหน้าโดยสะดวกปาก...”^๒

การเรียกวัง หรือที่ประทับของพระมหาอุปราชว่า “วังหน้า” มิได้มีแต่ในไทยเท่านั้น แต่ยังพบได้ในพม่า และเมืองประเทศฝายก็เรียกที่ประทับของพระมหาอุปราชมีความหมายว่า “วังหน้า” เช่นเดียวกัน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประหลาดพระทัยในเรื่องดังกล่าว ดังความว่า

“...แต่มีข้อประหลาดอยู่ที่ ๗ ประทับของพระมหาอุปราช ไม่ได้เรียกว่าวังหน้า แต่ในเมืองเรา พม่าเรียกพระมหาอุปราชของเขาวว่า “อินแซะมิน” ภาษาพม่า อิน แปลว่า “วัง” แซะ แปลว่า “หน้า” มิน แปลว่า “ผู้เป็นเจ้า” รวมความว่าผู้เป็นเจ้าของวังหน้า ก็ตรงกับวังหน้าของเรา ยิ่งเหล่าเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือ เช่นเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น เจ้าอุปราช เขาก็เรียกกันในพื้นเมืองว่า “เจ้าหอหน้า” มาแต่โบราณ เหตุใดจึงเรียกพ้องกันดังนี้ ดูน่าประหลาดอยู่จะว่าเพราะวังอุปราชพออยู่อยู่ข้างหน้าวังหลวงเหมือนกัน ทั้งนั้นก็ใช่ที่...”^๓

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๒

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑

นอกจากวังหน้าแล้ว ในสมัยอยุธยายังปรากฏธรรมเนียมการตั้ง “วังหลัง” อีกด้วย โดยตั้งอยู่ด้านหลังพระราชวังหลวง และไม่ปรากฏมีในประเทศอื่น” ซึ่ง “วังหลัง” นี้ เป็นที่ประทับของผู้ดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข จึงเรียกทั้งเจ้าผู้ครองวังและวังที่ประทับว่า “วังหลัง” เช่นเดียวกับ “วังหน้า” ธรรมเนียมการตั้งวังหน้าและวังหลังนี้สืบต่อเนื่องมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งที่ตั้งของ “วังหลัง” ในสมัยรัตนโกสินทร์มีได้อยู่ด้านหลังพระราชวังหลวงอย่างในสมัยอยุธยา แต่ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงข้ามพระราชวังหลวง บริเวณนิเวศน์สถานเดิมของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาเทพสุดาวดี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีที่ทรงสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลัง หรือ “วังหลัง” อย่างธรรมเนียมอยุธยา ซึ่งเป็นพระราชวังหลังพระองค์แรกและพระองค์เดียวในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพราะหลังจากเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์สิ้นพระชนม์ก็ได้ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้ดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขอีก

การสถาปนาตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในประวัติศาสตร์ไทย*

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ ออกพระนามสามัญว่า “วังหน้า” ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ราชทายาท มีความสำคัญรองจากพระมหากษัตริย์ และมีพระราชอำนาจรักษาพระนครได้กึ่งหนึ่ง

การสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยา ปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์จากกฎหมายเพียรบาลระบุถึงการกำหนดฐานะของเจ้านายชั้นสูงโดยลำดับ ยังผลต่อธรรมเนียมโบราณราชประเพณีของการสืบราชสันตติวงศ์ ความตอนหนึ่งว่า

“... กำหนดพระราชกฤษฎีกาไยการพระราชกุมาร พระราชนัดดา พระราชกุมารเกิดด้วยพระอัครมเหสี คือ สมเด็จพระพุทธเจ้า อันเกิดด้วยแม่หัวเมือง เปนพระมหากษัตริย์ เกิดด้วยลูกหลวง ก็นเมืองเอก เกิดด้วยหลานหลวง ก็นเมืองโท เกิดด้วยพระสนม เปนพระเยาวราช...”^๕

จากหลักฐานดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงพระอิสริยยศของเจ้านายที่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติในฐานะรัชทายาท คือ พระราชกุมารที่มีพระมารดาเป็นพระอัครมเหสี ทรงดำรงพระอิสริยยศเรียกว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้า” ซึ่งปรากฏหลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเพียงครั้งเดียว ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้ทรงสถาปนา “สมเด็จพระพุทธเจ้าในที่อยู่ราช” เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๙ และโปรดให้เสด็จขึ้นปกครองเมืองพิษณุโลก อย่างไรก็ตาม มีข้อสงสัยกันว่าต่อมาภายหลัง

* อรรถพร ทรัพย์พลอย นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

^๕ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕, หน้า ๗๐ - ๗๑. ในสมัยอยุธยาปรากฏตำแหน่งลูกหลวง หลานหลวง ปกครองเมืองต่างๆ ตามที่มีพระบรมราชโองการ เมืองลูกหลวง ได้แก่ เมืองพิษณุโลก สุพรรณบุรี ลพบุรี สวรรคโลก สิงห์บุรี กำแพงเพชร และชัยนาท ส่วนเมืองหลานหลวง ได้แก่ เมืองอินทบุรี และพรหมบุรี

พระราชกุมารที่จะทรงสถาปนาเป็นรัชทายาทนั้น ปรากฏหลักฐานเรียกว่า “พระมหากุปราช” ทั้งสิ้น

ตำแหน่งพระมหากุปราชในสมัยอยุธยา มีศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ สูงสุดในบรรดาเจ้านายและขุนนาง เมื่อบ้านเมืองอยู่ในสภาพปกติ พระมหากุปราชทรงมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดินรองจากพระมหากษัตริย์ หรือทรงปฏิบัติพระราชภารกิจแทนพระองค์ตามพระบรมราชโองการ เช่น ในยามศึกสงครามทรงได้รับมอบหมายให้เป็นจอมทัพ บัญชาการรบแทนพระองค์ หรือโปรดเกล้าฯ ให้พระมหากุปราชเสด็จเป็นทัพหน้า ขณะที่พระมหากษัตริย์เสด็จเป็นทัพหลวง เป็นต้น

หลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สะท้อนให้เห็นว่าตำแหน่งพระมหากุปราชมักจะได้แก่พระราชโอรส ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงมีพระราชโอรส หรือพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์ ตำแหน่งพระมหากุปราชจะได้แก่ผู้ที่ใกล้ชิดรองลงมา คือ สมเด็จพระอนุชา นอกจากนี้ตำแหน่งพระมหากุปราชยังเป็นตำแหน่งสำหรับปูนบำเหน็จความชอบแก่ผู้ที่เป็นกำลังสำคัญในการสนับสนุนเพื่อขึ้นครองราชย์ ซึ่งอาจจะเป็นพระญาติวงศ์ เช่น พระราชนัดดา^๖ ข้าราชการ^๗ หรือคนธรรมดาสามัญก็ได้^๘

ธรรมเนียมราชประเพณีการตั้งพระมหากุปราช เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา) ด้วยปรากฏหลักฐานว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงดำรงตำแหน่งเป็นพระมหากุปราชประทับ ณ พระราชวังจันทร์เกษม ซึ่งตั้งอยู่หน้าพระราชวังหลวง จึงเกิดธรรมเนียมเรียกพระมหากุปราชว่า “ฝ่ายหน้า” และเรียกที่ประทับว่า “วังหน้า” นับแต่นั้น

ต่อมาสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเอกาทศรถให้รับพระราชโองการ มีพระเกียรติยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง

^๖ รัชกาลสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ทรงสถาปนาสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชนัดดาซึ่งร่วมกันกำจัดสมเด็จพระเจ้าฟ้าไชย เป็นพระมหากุปราช

^๗ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทรงสถาปนาถนอมศรีสุรภักษ์ เป็นพระมหากุปราชเมื่อแรกเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

^๘ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาระบุว่า ขุนวรราชาธิราช แต่งตั้งให้น้องชาย คือ นายจัน บำเหน็จโลกเป็นพระมหากุปราช แต่อยู่ในตำแหน่งไม่นานนักก็ถูกกำจัดพร้อมกับขุนวรราชาธิราช

พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

พระราชวังจันทร์ จังหวัดพิษณุโลก

ถึงรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ (สมเด็จพระเอกาทศรถ) ทรงแต่งตั้ง
เจ้าฟ้าสุทัศน์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระมหากุปราชรับพระบัณฑูร

ครั้นต่อมาอีก ๖ รัชกาล คือ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์)
สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ (พระเจ้าทรงธรรม) สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ (พระเชษฐา
ธิราช) สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ (พระเจ้าปราสาททอง) และ
สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าไชย) ไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งพระมหากุปราช

ในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ (สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา) ทรงตั้ง
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชนัดดา เป็นพระมหากุปราช ประทับที่วังหน้า
ตามตำแหน่ง

ถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ (สมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ไม่ได้ทรง
ตั้งผู้ใดเป็นพระมหากุปราช

ต่อมารัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ทรงปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ ทรงตั้งหลวงสรศักดิ์ บุตรบุญธรรมเป็นพระมหาอุปราช ประทับที่วังหน้าและทรงตั้ง นายจบบรรคชสิทธิ์ ผู้มีความชอบช่วยให้ได้ราชสมบัติ พระราชทานวังหลังให้เป็น ที่ประทับ แล้วทรงบัญญัตินามเรียกสังกัดวังหน้าว่า “**กรมพระราชวังบวรสถาน มงคล**” เรียกสังกัดวังหลังว่า “**กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข**” นอกจากนี้ ยังได้ ทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาสุรสงคราม มียศเสมอกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขด้วย นับจากนี้จึงปรากฏตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในฐานะพระมหาอุปราช รัชทายาทเป็นต้นมา

ถึงรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (ขุนหลวงสรศักดิ์) ทรงตั้งเจ้าฟ้าเพชร พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และทรงตั้งเจ้าฟ้าพร พระราชโอรสพระองค์น้อยเป็นพระบัณฑูรน้อย

ในเวลาต่อมาเจ้าฟ้าเพชรได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) ทรงตั้งเจ้าฟ้าพร สมเด็จพระอนุชาเป็น พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่ต่อมาในปลายรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัย พระราชโอรสองค์ที่ ๒ แทนที่จะมอบแก่พระมหาอุปราช จึงเกิดศึกกลางเมือง พระมหาอุปราชทรงมีชัยชนะ เสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ พระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช ที่ ๓ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) แต่ยังคงประทับ ณ วังหน้าตามเดิม

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) ทรงแต่งตั้งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล รวม ๒ ครั้ง ครั้งแรก พ.ศ. ๒๒๘๔ ทรงอุปราชากิเชก เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) เป็น พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่ประทับที่พระราชวังหลวง เพราะสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ยังประทับที่วังหน้า ต่อมาเกิดเพลิงไหม้ วังหน้าใน พ.ศ. ๒๒๘๗ จึงทรงย้ายมาประทับที่พระราชวังหลวง ครั้นเมื่อปลูกสร้าง พระราชมณเฑียรในวังหน้าแล้วเสร็จ จึงโปรดให้พระมหาอุปราชเสด็จไปประทับ ตามตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์นี้ ต่อมาได้รับพระราชอาญา จนสิ้นพระชนม์

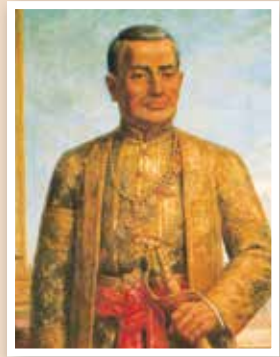
อนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) มีพระราชโอรสชั้นเจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี และ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ มีพระราชดำริว่า เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตมีพระปรีชาสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์มากกว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี จึงทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเป็นพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประทับที่พระราชวังหลวง มีได้ออกไปประทับ ณ วังหน้าตามตำแหน่ง ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นเสด็จออกทรงผนวช

เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ทรงดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้เพียงปีเดียว สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ก็เสด็จสวรรคต เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตได้ครองราชสมบัติสืบต่อมา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ อยู่ในราชสมบัติไม่นานก็ถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระเชษฐา แล้วเสด็จออกทรงผนวช เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีได้บรมราชาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ พระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ในรัชกาลของพระองค์ไม่ได้ทรงตั้งพระมหากษัตริย์ ครอบครองทั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐

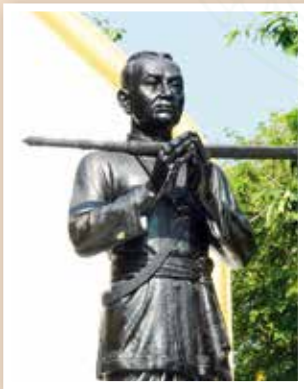
หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว บ้านเมืองเป็นจลาจล เพราะต่างฝ่ายต่างตั้งตนเป็นใหญ่ พระยาวชิรปราการ (สิน) เจ้าเมืองกำแพงเพชรสามารถกอบกู้เอกราชจากพม่าเป็นผลสำเร็จ ตลอดจนปราบปรามก๊กเหล่าต่าง ๆ จนสามารถรวบรวมบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นอีกครั้งหนึ่ง และทรงปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ ณ กรุงธนบุรี ราชธานีแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาใน พ.ศ. ๒๓๑๑ พระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ และตลอดรัชกาลของพระองค์ก็ไม่ได้ทรงตั้งพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

การสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวัง บวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และสถาปนาพระบรมราชจักรีวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ได้โปรดเกล้าฯ สถาปนากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สมเด็จพระอนุชาธิราช ทรงดำรงตำแหน่งพระมหากุปราชย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลโปรดให้ย้ายราชธานีมาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยมีพระราชดำริว่ามีลักษณะภูมิประเทศเป็นชัยภูมิดีกว่าฝั่งตะวันตก ทั้งยังป้องกันข้าศึกและขยายพระนครได้สะดวก โปรดให้ดำเนินการสร้างพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลและก่อสร้างพระนคร จนแล้วเสร็จ และมีพระราชพิธีเฉลิมฉลองเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ พระราชทานนามว่า “กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานี บุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์” ในส่วนพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น ปัจจุบันตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร โรงละครแห่งชาติและสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมหาราช

ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๔๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงพระราชทานอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงวชิรสุนทรให้ทรงดำรงตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่โปรดให้ประทับที่พระราชวังเดิม กรุงธนบุรีตราบजनसलन

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

^๔ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงแปลงสร้อยคำว่า “บวรรัตนโกสินทร์” เป็น “อมรรัตนโกสินทร์”

รัชกาลที่ ๑ และในคราวเดียวกันนี้ ยังได้โปรดให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นพระบัณฑูรน้อยด้วย

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ สมเด็จพระอนุชาธิราช เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประทับ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
(สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพ พระปิตุลา เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประทับ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์สืบราชสันตติวงศ์เป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ ๔^{๑๐} ได้โปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช ให้มีพระเกียรติยศอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศรถในสมัยอยุธยาในการนี้ จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีฝ่ายพระราชวังบวรฯ ให้สมพระเกียรติยศสมเด็จพระอนุชาธิราช หลายประการ อาทิ เปลี่ยนคำเรียกวังหน้าทางราชการจาก “พระราชวังบวรสถานมงคล” เป็น “พระบวรราชวัง” ให้เรียกพระราชพิธี “อุปราชาภิเษก” เป็น

^{๑๐} ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามพระอัฐิ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ตามลำดับ ออกพระนามว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ และกรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเทพ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขระเบียบเกี่ยวกับพระเกียรติยศของเจ้านายหลายประการ ในส่วนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำนำพระนามจาก “กรมพระราชวังบวร” เป็น “สมเด็จพระบวรราชเจ้า” ออกพระนามว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเทพ ตามลำดับ

“พระราชพิธีบรมราชาภิเษก” เปลี่ยนพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ จากแบบเดิมว่า “พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” เป็นพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า “สมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว” และเปลี่ยนคำขานรับสั่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จาก “พระบัณฑูร” เป็น “พระบวรราชโองการ” ด้วยเหตุนี้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลนี้จึงมีพระเกียรติยศสูงกว่าสมัยใด พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับ ณ พระบวรราชวังตามตำแหน่ง

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา ขณะนั้นมีพระชนมพรรษาเพียง ๑๕ พรรษา บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันอัญเชิญกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นทรงดำรงตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล นับเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์แรกที่พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงแต่งตั้ง

ครั้นต่อมากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๕ ทิวงคต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘ และโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ขึ้นเป็นรัชทายาทในตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” นับจากนั้นเป็นต้นมา คงมีแต่ประเพณีการสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สืบมาตราจนถึงปัจจุบัน

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท
(พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๔๖)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
(สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร)
(พ.ศ. ๒๓๔๙ - ๒๓๕๒)

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์
(พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๓๖๐)

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ
(พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๗๕)

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๘)

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
(พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๒๘)

ประกาศ

เรื่อง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคต^{๑๑}

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณชูลุสสุสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงและหัวเมือง และสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์ให้ทราบทั่วกันว่า ในครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคตล่วงไป เป็นธรรมเนียมมาแต่เดิม ข้าราชการในพระราชวังบวรต้องลงมาสมทบรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบรมมหาราชวังสืบไปเป็นธรรมเนียมมีมาดังนี้

ตำแหน่งพระมหากุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งเป็นราชประเพณีโบราณมานั้น ในตอนเบื้องต้นของพระราชพงศาวดารก็มีได้ปรากฏว่า ได้ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นพระมหากุปราช เป็นหลายชั่วแผ่นดิน ครั้นมาถึงตอนกลางพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งตำแหน่งพระมหากุปราชโดยมาก ที่เว้นบ้างไม่ได้ทรงตั้งหลายแผ่นดิน ครั้นมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงตั้งพระมหากุปราชฝ่ายหน้ามาทุกแผ่นดิน แต่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นพระมหากุปราชฝ่ายหน้านั้น มิได้ดำรงอยู่จนตลอดสิ้นรัชกาลโดยในเวลา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่โปรดจะตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดเป็นพระมหากุปราช หรือเวลาที่พระมหากุปราชสวรรคตทิวงคตล่วงไปแล้ว ไม่ได้ทรงตั้งแต่งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นขึ้นดำรงที่พระมหากุปราช ตำแหน่งที่พระมหากุปราชนั้นก็ว่างอยู่ถึงยี่สิบสามสิบปี หรือที่ไม่มีเลยช้านานยิ่งกว่านั้นก็มิ เพราะฉะนั้นตำแหน่งที่พระมหากุปราชนี้ ไม่เป็นการจำเป็นที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงตั้งขึ้นไว้ไม่ให้ขาด เป็นธรรมเนียมเคยว่างเว้นมาแต่โบราณราชประเพณีดังนี้

ในครั้งนี้ได้ทรงปรึกษาร่วมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งที่พระมหากุปราชกรมพระราชวังบวร

^{๑๑} รัชชอักษรวิธีตามต้นฉบับเดิม ดูรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหากุปราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพิณทิพย์ฤณยาภย์ ณ วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๙, หน้า ๕๗ - ๕๙

สถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้น จนถึงกรุงสยามได้ผูกพันทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองผิดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อเกิดให้เป็นที่เข้าใจผิดไปต่าง ๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้น ก็เคลื่อนคลายมาทีละน้อย ๆ ไม่ยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจน จึงให้เกิดเป็นที่ฉงนสงสัยต่าง ๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบริ้อยเป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างไร ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องใช้เงินแผ่นดิน ซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหากษัตริย์อยู่เปล่า ๆ โดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะยกตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัญชาสุรัสวดีให้ประกาศมาเสียให้ทราบทั่วกัน อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นคิดอ่านวุ่นวายมุ่งหมายอย่างหนึ่งอย่างใด บรรดาข้าราชการในพระราชวังบวร ก็ให้สมทบเข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวังต่อไป ควบคุมผู้คนซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่ตามเดิมให้เป็นการเรียบริ้อย อย่าให้แตกหมู่แตกพรรค เหมือนเมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังดำรงอยู่นั้นทุกประการ อย่าให้ผู้ใดตื่นเต้นตกใจหรือเชื่อฟังถ้อยคำเล่าลืออย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากหมายประกาศนี้เป็นอันขาด

ประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือนเก้า แรมสิบค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗^๒ เป็นวันที่ ๑๑๔๒ ในกาลบัดยบันนี้

พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นผู้รับพระบรมราชโองการ

^{๑๒} ตรงกับวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมารรวม ๓ พระองค์ ตามลำดับ คือ

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๙

๒. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
เมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗

๓. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราช
กุมาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สยามมกุฎราชกุมาร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงดำรง
พระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ
สยามมกุฎราชกุมาร

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ
สยามมกุฎราชกุมาร

ฉบับพิเศษ หน้า ๑

เล่ม ๘๘ ตอนที่ ๒๐๐ ราชกิจจานุเบกษา ๒๘ ธันวาคม ๒๕๖๕

ประกาศสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมาร

ภูมิพลอดุลยเดช ป.ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทพ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า ได้ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงเหตุการณ์ในบ้านเมืองอันเป็นมาตลอดจนปัจจุบัน ทรงพระราชวิจิตรถึเทียบเคียงความเป็นไปไม่ตกตมขั้และประสมจึในทางนิยามแห่งประชาชนพลเมืองเหล่าต่างๆ หลอชแบบหลอชเหล่าโดยฉั้วนฉั้ ทรงพระราชดำริเป็นแนว้แนในพระราชพหุถั้วว่า ฉั้วนใดจะเป็ความผาสุก จะยังให้เกิดความ

ฉบับพิเศษ หน้า ๒

เล่ม ๔๕ ตอนที่ ๒๐๐ วารสารกษัตริย์ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๕

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ทรงมีพระราชดำริที่จะส่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ไปปฏิบัติราชการให้เรียบร้อยเป็นยุติธรรม และให้เป็นที่ตั้งแห่งความสามัคคีทั่วหน้า

ก็โดย เสด็จขึ้นมีมาในแผ่นดินนั้น เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเสด็จไปปฏิบัติราชการที่ต่างประเทศแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ทรงมีพระราชดำริที่จะส่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ไปปฏิบัติราชการให้เรียบร้อยเป็นยุติธรรม และให้เป็นที่ตั้งแห่งความสามัคคีทั่วหน้า

ฉบับพิเศษ หน้า ๓

เล่ม ๗๘ ตอนที่ ๒๐๐ ราชกิจจานุเบกษา ๒๘ ธันวาคม ๒๕๖๕

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี เจ้าฟ้าวิชิตลางกรณ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ บดินทรเทพยวรางกูร สิริกิตยสมบูรณสวางควัฒน์ วรขัตติยราชสันตติวงศ์ มหิตลพงศอดุลยเดช จักรีนเรศยุพราชวิสุทธิ สยามมกุฎราชกุมาร มุสิกนาม พระราชทานพรให้ทรงพระเจริญสิริสวัสดิ์ ทรงมีอยู่ในขัตติยราชธรรม พศพิธอันเป็นหลักของผู้ปกครองบ้านเมืองในสยามประเทศนี้ ขออำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย ทั่วเกลี่ยอาณาแห่งพระสยามเทวาริราช และเทพดาเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงอภิบาลรักษาไว้ทรงสวัสดิสมบูรณ์ ทรงพระชน สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ พิพัฒมงคล วิบุลยผล สกลเกียรติยศ ปราบถูกดูดาบารมี นโหฬาร ตลอดจิรัฏฐิติกาลเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๒๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕
เป็นปีที่ ๒๗ ในรัชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

จอมพล ถนอม กิตติขจร

นายกรัฐมนตรี

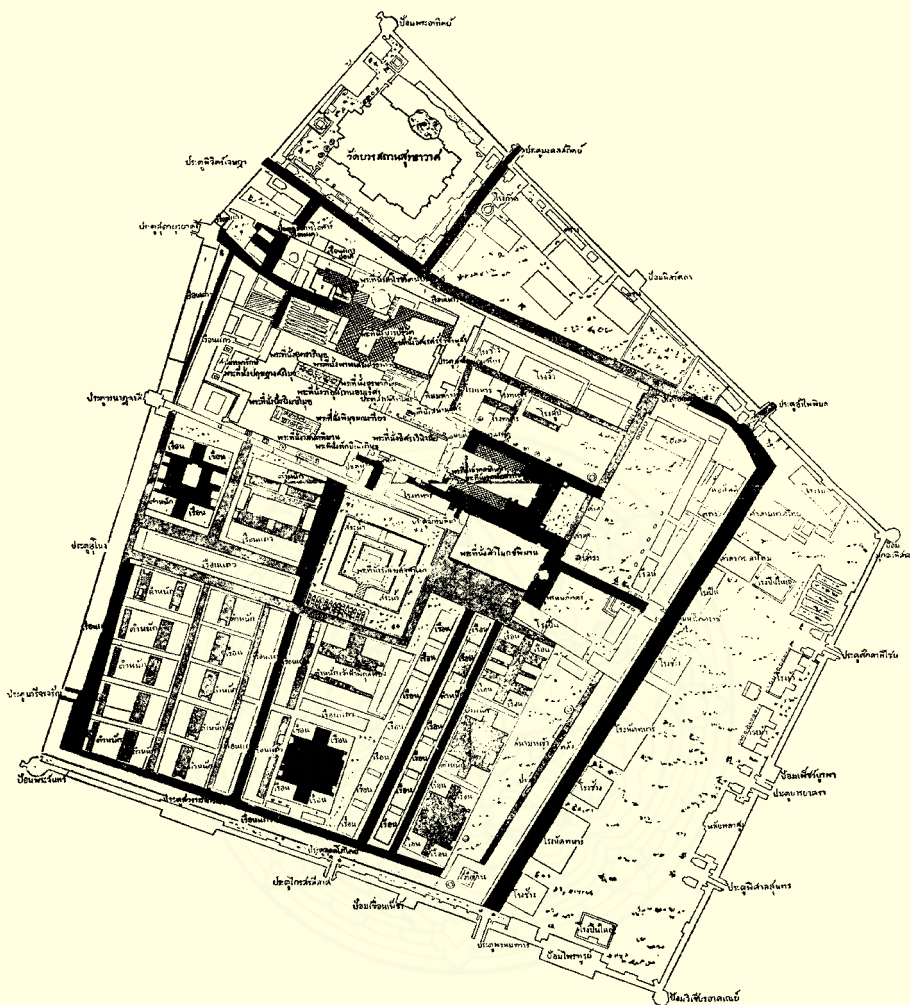

ภูมิสถานที่ตั้ง ของพระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) และการใช้พื้นที่*

พระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) ตั้งอยู่ในพื้นที่เกาะกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนเหนือ ภายในขอบเขตคูเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออก โดยตั้งอยู่ทางด้านหน้าของ พระราชวังหลวง ระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) มีอาณาเขตรอบคลุมพื้นที่ ด้านทิศเหนือ - ได้ จากคลองคูเมืองไปจรดถนนพระจันทร์ และด้านทิศตะวันออก - ตะวันตก จากริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ไปจนเกือบถึงแนวถนน ราชดำเนินใน

* เตนดาว ศิลพานนท์ ภัณฑรักษ์ชำนาญการพิเศษ สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

แผนผังที่ตั้งวังหน้าได้รับอิทธิพลบางประการมาจากพระราชวังหลวง และพระราชวังจันทร์เกษม หรือวังหน้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก พระราชมณเฑียรสถานที่ประทับออกแบบเป็นพระวิมาน ๓ หลัง เช่นเดียวกับที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่พระราชวังจันทร์เกษม ส่วนพระที่นั่งทางตอนหน้าบางแห่ง วางผังตามแบบพระที่นั่งภายในพระราชวังหลวงพระนครศรีอยุธยา

พื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคลล้อมรอบด้วยปราการ กำแพง ป้อม คู และถนนทั้ง ๔ ด้าน กำแพงเป็นกำแพงใบเสมา มีป้อมบนกำแพง ๑๐ ป้อม ป้อมที่มุมพระราชวังเป็นป้อมรูปแปดเหลี่ยม หลังคาทรงกระโจม ส่วนป้อมตามแนวกำแพงเป็นรูปหอรบ หลังคาทรงจั่ว ประตูพระราชวังชั้นนอกมี ๑๔ ประตู ชั้นกลางมี ๘ ประตู และชั้นในมี ๕ ประตู นอกกำแพงด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ล้อมด้วยคูน้ำ ขนาดเล็ก มีถนนอยู่รอบนอก ถนนด้านทิศใต้ คือ ถนนพระจันทร์ ด้านทิศตะวันตก มีลำน้ำเจ้าพระยาแทนคูเมือง และใช้กำแพงพระนครเป็นกำแพงวังชั้นนอก ส่วนทิศเหนือใช้คูพระนครเดิมเป็นคูวัง มีถนนอยู่ภายใน ใกล้กับแนวถนนราชินีทุกวันนี้

นอกจากนี้ ยังมีถนนตัดผ่านพระราชวังตามแนวทิศเหนือ - ใต้ ๓ สาย สายตะวันตก คือ ถนนริมพระนครด้านใน สายกลาง คือ ถนนหน้าพระธาตุ และถนนสายทิศตะวันออก คือ ถนนด้านหน้าพระราชวัง ใกล้กับแนวถนนราชดำเนิน

พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) แบ่งพื้นที่ออกเป็น ๓ ส่วน คือ **พระราชวังชั้นนอก** **พระราชวังชั้นกลาง** และ**พระราชวังชั้นใน**

พระราชวังชั้นนอก พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ทางทิศตะวันออกและทางทิศเหนือ เป็นที่ตั้งกำแพง คู ประตู ป้อม และอาคารสถานในราชการของสมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล คือ ทิศตะวันออกเป็นที่ตั้ง ศาลาลูกขุน โรงช้าง โรงม้า โรงรถ โรงปืนเล็ก โรงปืนใหญ่ โรงทหาร สนามฝึกหัดทหาร ช่าง ม้า และพลับพลาสูง ที่ประทับทอดพระเนตรการฝึกหัดทหาร ด้านทิศเหนือ เป็นที่ตั้งวัดบวรสถานสุทธาวาส และโรงกลั่นลมประทีป เป็นต้น

พระราชวังชั้นกลาง ตั้งอยู่บริเวณส่วนกลางพระราชวัง เป็นที่ตั้งของพระที่นั่ง
ท้องพระโรง พระที่นั่งสำคัญต่าง ๆ และส่วนราชการ เช่น ทิมดาบตำรวจ ทิมมหาวงศ์
โรงทหาร คลังราชการและคลังเครื่องสรรพยุทธ ดึกดิน โรงม้ารวางใน โรงหมอ
โรงชาวที่ ศาลาโถงที่ขุนนางเข้าเฝ้า เสาธงสำหรับพระบรมราชวัง โฮเทลสำหรับรับ
แขกเมือง ศาลาสารบัญชสำหรับสัสดี โรงจิว โรงสูบน้ำดับเพลิง เป็นต้น

พระราชวังชั้นใน มีพื้นที่อยู่ทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตก เป็นที่ตั้งพระราช
มณเฑียรที่ประทับ ตำหนักและเรือนของฝ่ายใน และพระราชอุทยานสำหรับประทับ
สำราญพระราชอิริยาบถ

พระราชวังบรมสถานมงคลสร้างต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ครั้งสร้างกรุงรัตนโกสินทร์
ในรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ จนกระทั่งยกเลิกตำแหน่งพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวัง
บรมสถานมงคลไปในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระราชวังบรมสถานมงคล
จึงว่างลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้ออาคาร
สถานส่วนที่ไม่สำคัญออก เพื่อใช้ในราชการต่าง ๆ คงเหลือแต่พระที่นั่งสำคัญ และ
พระราชมณเฑียรสถานที่ประทับของพระอุปราชา ภายในพระราชวังชั้นกลาง และ
พระราชวังชั้นใน ดังนี้

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน สร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างพระราชวังบรมสถานมงคล เป็นพระที่นั่งองค์พระโรงแห่งแรก เรียกอีกนามหนึ่งว่า “พระที่นั่งทรงปืน” เนื่องจากฝั่งตำแหน่งที่ตั้งอยู่ด้านหน้าสระน้ำขนาดใหญ่ เช่นเดียวกับพระที่นั่งทรงปืน พระที่นั่งองค์พระโรงภายในพระราชวังหลวงพระนครศรีอยุธยา หรือเรียกอีกว่า “พระที่นั่งทรงธรรม” เพราะเป็นที่ตั้งพระแท่นราชบัลลังก์สำหรับพระสงฆ์เทศนาธรรมในการบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ด้วย พระที่นั่งศิวโมกขพิมานที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เป็นพระที่นั่งไม้ ทรงโถง ไม่มีฝา เมื่อพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทสวรรคต ได้ใช้เป็นที่ตั้งพระบรมศพ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ โปรดเกล้าฯ ให้รื้อ ขยายขนาด สร้างขึ้นใหม่ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ทรงโถง มีฝาเฉพาะด้านทิศใต้ เพราะเป็นเขตติดต่อกับฝ่ายใน ใช้ในราชการและการบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ จนกระทั่งใช้เป็นที่ตั้งพิพิธภัณฑสถานในรัชกาลที่ ๕

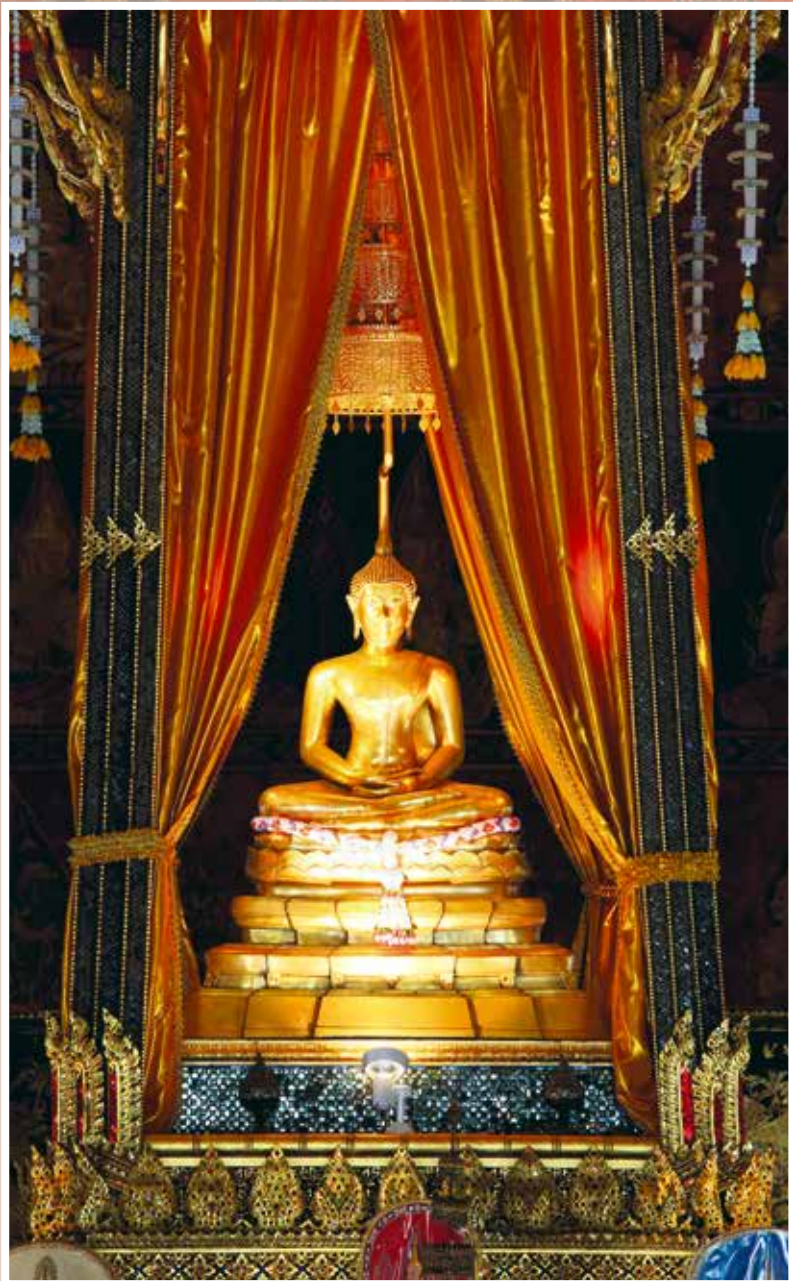

หน้าบันพระที่นั่งคู่มุขพิมานด้านทิศตะวันออก จำหลักไม้ปิดทองประดับกระจก
รูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณ

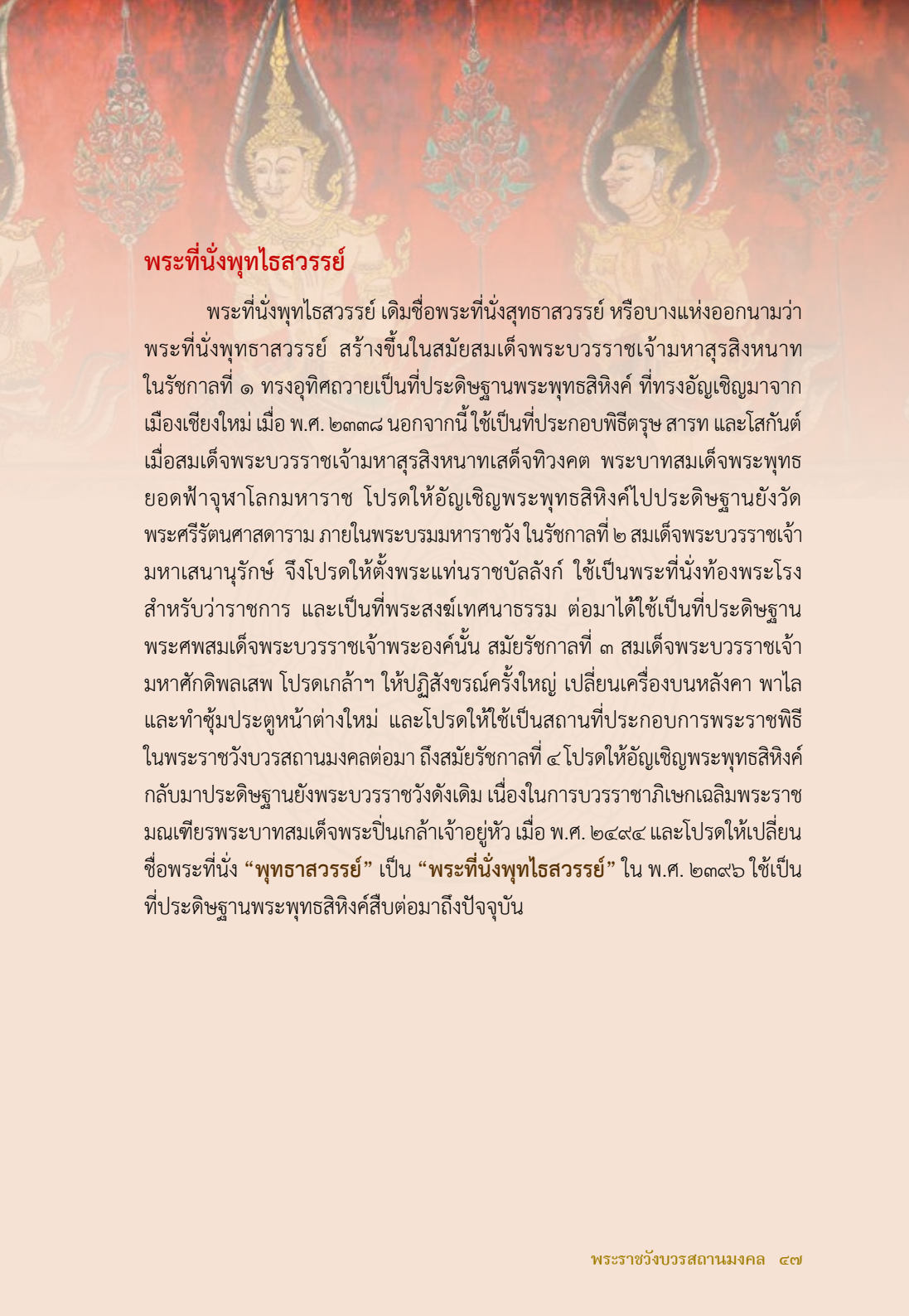
ลักษณะทางสถาปัตยกรรม เป็นอาคารทรงไทย มีห้องระหว่างเสา ๑๒ ห้อง เสาในประธานเป็นเสาทรงสี่เหลี่ยมลบมุมขนาดใหญ่ ไม่มีบัวหัวเสา เครื่องบนอาคาร ทำด้วยไม้ หลังคาทรงจั่ว ชั้นเดียว ไม่มีมุขลด มุงกระเบื้องไม้เคลือบสี มีหลังคาปีกนก ลาดต่ำ ซ้อนกัน ๓ ชั้น กรอบหน้าบันตกแต่งด้วยช่อฟ้า รวยระกา และหางหงส์ แบบ สกลช่างวังหน้า คือ ทำช่อฟ้าแบบปากปลา รวยระกาทอดลงมาจากริมหัวไม้เอกไก่อ มาสุดที่แปหัวเสา ไม่มีนาคสะดุ้ง เรียกว่า “เครื่องราย” หรือ “รวยระกามอญ” ปลาย สันตะเมตกแต่งด้วยนาคปัก หน้าบันทำด้วยไม้แกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก ด้านหน้าทางทิศตะวันออกสลักรูปพระนารายณ์ ๔ กร พระหัตถ์บนถือสังข์และดอกบัว พระหัตถ์ล่างประคองอัญชลี ทรงครุฑยุคนาค พื้นหลังเป็นลายเครือเถากระหนกเปลว ปลายเถารูปครุฑ ด้านทิศตะวันตกจำหลักภาพพระพรหมทรงหงส์มี ๔ พักตร์ ๔ กร พระหัตถ์บนถือหนังสือและพวงประคำ พระหัตถ์ล่างประนมพระหัตถ์เกล้ากับลาย เครือเถากระหนกเปลว ปลายเถาเป็นรูปหงส์

พระพุทธรูปทองคำประดิษฐานภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เดิมชื่อพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ หรือบางแห่งออกนามว่า พระที่นั่งพุทธานสวรรย์ สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑ ทรงอุทิศถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์ ที่ทรงอัญเชิญมาจาก เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ นอกจากนี้ใช้เป็นที่พักของบพิตรขุสารท และโสกันต์ เมื่อสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ไปประดิษฐานยังวัด พระศรีรัตนศาสดาราม ภายในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระบรมราชเจ้า มหาเสนานุรักษ์ จึงโปรดให้ตั้งพระแท่นราชบัลลังก์ ใช้เป็นพระที่นั่งท้องพระโรง สำหรับว่าราชการ และเป็นที่พักพระสงฆ์เทศนาธรรม ต่อมาได้ใช้เป็นที่ประดิษฐาน พระศพสมเด็จพระบรมราชเจ้าพระองค์นั้น สมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบรมราชเจ้า มหาศคิทธิพลเทพ โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ เปลี่ยนเครื่องบนหลังคา พาไล และทำซุ้มประตูหน้าต่างใหม่ และโปรดให้ใช้เป็นสถานที่ประกอบการพระราชพิธี ในพระราชวังบวรสถานมงคลต่อมา ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดให้อัญเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ กลับมาประดิษฐานยังพระบรมราชวังดังเดิม เนื่องในการบรรพชาภิเษกเฉลิมพระราช มณเฑียรพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ และโปรดให้เปลี่ยน ชื่อพระที่นั่ง “พุทธานสวรรย์” เป็น “พระที่นั่งพุทไธสวรรย์” ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ ใช้เป็น ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์สืบต่อมาถึงปัจจุบัน

ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์เป็นพระประธาน ฝาผนังเขียนภาพจิตรกรรมภาพเทพชุมนุม และพระพุทธรูปประวัติ คานตักแตงไม้แกะสลักปิดทองประดับกระจกเป็นลายผ้า เพดานตักแตงลายดาวเพดานภายในกรอบย่อมุมสิบสอง

ลักษณะพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ทรงโรง ขนาด ๑๑ ห้อง ยกพื้นสูง ด้านหน้าและด้านหลังทำเป็นชานยื่นจากพระที่นั่ง มีบันไดทางขึ้นด้านละ ๒ ทาง ฐานชालาด้านหน้าต่อเติมขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เป็นที่ตั้งพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไม่ทรงปราสาทซึ่งสร้างขึ้นเป็นพระเกียรติยศแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาชำรุดรื้อไป คงเหลือแต่เกยและฐานชालา ช่องประตูและหน้าต่างทำขึ้นใหม่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ตกแต่งด้วยซุ้มบันแถลง เครื่องบนหลังคาเป็นเครื่องไม้ทรงจั่ว ๒ ชั้น มีคอสองบันปูลงหาสีกตกแต่งด้วยลายกระบวนจีน ผูกเป็นลายเฟื้องอุษะและเครือเถา มีพาไล และเสาทรงสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ไม่มีบัวหัวเสาและคันทวยรูปนาคพันเกี่ยวด้วยเถาพันธุ์พฤษชาติ ร่องรับเชิงชายคา หน้าบันจำหลักไม้ปิดทองประดับกระจกเป็นภาพพระพรหมพิमान เพดานไม้จำหลักลายดาราปิดทอง ผังภายในเขียนภาพจิตรกรรมเทพชุมนุมและพุทธประวัติ บานประตูและหน้าต่าง ด้านนอกเขียนลายทองรดน้ำ ภาพต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน ด้านในเขียนสีภาพเทพทวารบาล ฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑

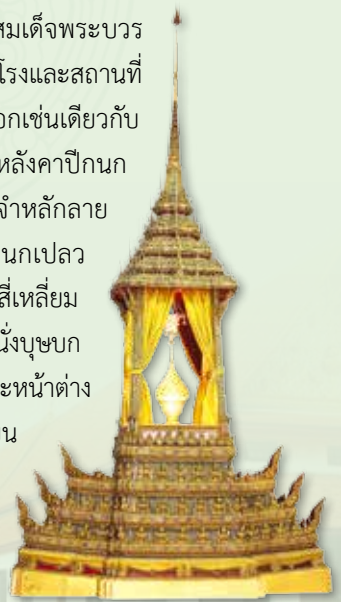
จิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ห้องที่ ๔ มหาภิเนชกรรม

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เป็นอาคารมุขหน้าหมู่พระวิมาน สร้างขึ้นที่บริเวณศาลาหน้ามุขท้องพระโรงสมัยรัชกาลที่ ๑ สมัยสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓ ใช้เป็นท้องท้องพระโรงและสถานที่บำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ลักษณะสถาปัตยกรรมภายนอกเช่นเดียวกับหมู่พระวิมาน คือ เป็นอาคารทรงไทย หลังคาทรงจั่ว มีหลังคาปีกนก ๑ ชั้น กรอบหน้าบันประดับเครื่องระยระกาย หน้าบันไม้จำหลักลายปิดทองประดับกระจกรูปเทวดานั่งแท่น เคล้าลายกระหนกเปลวภายในมีเสาในประธาน ๒ แถว แถวละ ๙ ต้น เป็นเสาทรงสี่เหลี่ยมกลมขนาดใหญ่ ไม่มีบัวหัวเสา ท้ายพระที่นั่งเป็นที่ตั้งพระที่นั่งบุษบกเกริน ที่ประทับว่าราชการของพระมหาอุปราช บานประตูและหน้าต่างด้านนอกเขียนลายปิดทองรดน้ำลายพันธุ์พฤกษา ด้านในเขียนสีลายกระบวนจีน ด้านข้างเชื่อมต่อกับหอขนาดเล็ก ๒ หอ หลังคาเป็นทรงเก๋งจีน หอหลังเหนือไว้พระอัฐิ หอหลังใต้ประดิษฐานพระพุทธรูป ปัจจุบันเหลือแต่หอด้านทิศใต้และเปลี่ยนหลังคาเก๋งเป็นหลังคาทรงจั่ว

หมู่พระวิมาน

หมู่พระวิมาน คือพระราชมณเฑียรที่ประทับในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ราว พ.ศ. ๒๓๓๒ ประกอบด้วยหมู่พระที่นั่งรวมทั้งสิ้น ๑๑ หลัง เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ตัวพระวิมานสร้างเป็นอาคาร ๒ ชั้น ยาว ๗ ห้อง เรียงกัน ๓ หลัง ตามแนวทิศตะวันออกและทิศตะวันตก คั่นด้วยที่ว่าง และสวนภายใน ๒ ข้าง คดีการสร้างเป็นที่ประทับ ๓ ถุดู มีชื่อเป็นถุดูต่าง ๆ ประกอบกับนามของเทพผู้ยิ่งใหญ่ หลังทิศใต้มีชื่อว่า “พระที่นั่งวสันตพิมาน” หมายถึงที่ประทับในถุดูฝน หลังกลางชื่อ “พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ” หมายถึงที่ประทับในถุดูหนาว และหลังทิศเหนือชื่อ “พระที่นั่งพรหมเมศธาดา” (พรหมเมศรังสรรค์) เป็นที่ประทับในถุดูร้อน

พระวิมานทั้งสาม เชื่อมต่อกันด้วยมุขเป็นหลังขวาง ตลอดแนวพระวิมานทั้งสองด้าน มีชื่อตามทิศ คือ พระวิมานด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ เรียกว่า “ทักษิณามุข” พระวิมานด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกว่า “บูรพามุข” พระวิมานด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ เรียกว่า “ปัจฉิมามุข” และพระวิมานด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกว่า “อุดรามุข” ทั้งบนพระวิมานและมุขหลังขวาง ใช้เป็นที่บรรทม

พระที่นั่งวสันตพิมาน

พระตำหนักแดง

พระตำหนักแดง สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้สร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสुทธาภย์ ต่อมาเป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๒ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้ย้ายออกไปปลูกที่พระราชวังเดิมกรุงธนบุรี เป็นที่ประทับร่วมกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรสองค์น้อย เมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีสวรรคต ได้ย้ายพระตำหนักไปถวายวัดโมลีโลกยาราม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ผาติกรรม ไปสร้างถวายเป็นกุฏิเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม เมืองนนทบุรี ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับบวรราชภิเษกแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระตำหนักแดงส่วนที่ประทับมาปลูกไว้ในพระบวรราชวัง ด้านตะวันตก ภายหลังจึงย้ายมาตั้งไว้ที่บริเวณด้านหลังพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

พระตำหนักแดง แสดงศักดิ์ของเรือนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง โดยสร้างเป็นเรือนเครื่องสับด้วยไม้สักทั้งหลัง ขนาดใหญ่ จำนวน ๗ ห้องเสา หลังคายกช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีเสานางเรียงรองรับเชิงชายคา ฝาปะกน ทาสีแดง ขอบไม้ลูกตั้งและลูกนอน ทาสีเขียว หย่องหน้าต่างจำหลักลายดอกพุดตาน กรอบเช็ดหน้าต่างสีงาช้าง นมอกเลาแกะสลักลวดลายอย่างงดงาม

พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์

พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ เดิมเรียกว่า “พระที่นั่งวังจันทร์” พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้หลวงชาติเสนี (ทัต) สร้างเป็นพระราชมนต์ที่ยี่สิบแปด ภายในพระราชฐานชั้นในด้านทิศเหนือของพระบรมราชวัง เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๓๙๗ ลักษณะเป็นตึก ๒ ชั้น ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ด้านหน้ามีมุขทรงสี่เหลี่ยม หลังคาแบน ตกแต่งด้วยเสาอิงและช่องประตูแบบคานโค้ง มีทางเข้าเชื่อมต่อกับอาคารชั้นล่าง สองข้างมุขมีบันไดทางขึ้นสู่เฉลียงหรือพาโลจากภายนอก หลังคาทรงจั่วลาดต่ำ หน้าบันตกแต่งลายปูนปั้นเป็นตราประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปพระปิ่นภายในช่องพันธุ์พฤกษา หมายถึงพระนาม “เจ้าฟ้าจุฑามณี”

ชั้นล่างยกพื้นเตี้ย ด้านหน้ามีเฉลียงและบันไดสองข้าง กึ่งกลางมีทาง
เข้าเชื่อมต่อกับมุข ด้านหลังมีประตูทางเข้าออก ๓ ประตู ใช้เป็นที่อยู่
ของพนักงาน ชั้นบนเป็นที่ประทับ แบ่งห้องตามการใช้สอยเป็น ๕ ห้อง
คือ ห้องเสวย ห้องรับแขก ห้องพระบรรทม ห้องแต่งพระองค์พร้อมห้อง
สรง ห้องสมุดและห้องทรงพระอักษร แต่ละห้องมีประตูเปิดสู่เฉลียง
โถงทางด้านหน้า และมีประตูทะลุถึงกันทั้งหมด เพื่อการระบายอากาศ
เฉลียงมีหลังคายื่นยาวเพื่อกันแดดและฝน ด้านหลังเป็นเฉลียงทึบ กัน
เป็นห้องสำหรับเก็บของ และมีบันไดเล็กเป็นทางขึ้นลงของพนักงาน
ผนังอาคารเจาะช่องประตูหน้าต่างถี่ ยาวจรดพื้นห้อง ช่วงบนผนังกัน
ระหว่างห้องทำเป็นช่องลูกกรง เพื่อรับลมและแสงสว่าง สอดคล้อง
กับสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศแบบร้อนชื้น แสดงการผสมผสาน
ระหว่างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกกับสถาปัตยกรรมแบบเมืองร้อน
ของไทย การตกแต่งเครื่องเรือนและเครื่องประดับภายในพระที่นั่ง
รวมถึงลักษณะการอยู่อาศัยเป็นแบบตะวันตกทั้งสิ้น เมื่อพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วใน พ.ศ.

๒๔๐๘ สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเป็น “**พระที่นั่ง
อิศเรศราขานุสรณ์**” ตามพระนามครั้งทรงกรม
เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
เสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอด
มาจนเสด็จสวรรคต

ห้องพระบรรทม

แก่งนุกิจราชบริหาร

แก่งนุกิจราชบริหาร สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของพระที่นั่งบวร
บริวัติ พระที่นั่งแก่งจิ้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระวิสุตร
วาลี (มลิ) สร้างขึ้น ที่บริเวณด้านหน้าพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ มีกำแพงกันระหว่างกัน
ดาร์ให้เป็นกลุ่มพระที่นั่งจิ้นบริเวณหนึ่ง และพระที่นั่งแบบตะวันตกบริเวณหนึ่ง แต่
สร้างยังไม่แล้วเสร็จ พระองค์ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างต่อมาจนแล้วเสร็จ ลักษณะเป็นอาคารแก่งจิ้นชั้นเดียวขนาดเล็ก
หลังคาทรงจั่ว มุงกระเบื้องแบบจิ้น มีหลังคาลาดคลุมด้านหน้า ผนังอาคารด้านขวา
เจาะช่องประตู ๑ ช่อง และช่องหน้าต่าง ๑ บาน ผนังด้านซ้ายตอนบนเจาะเป็นช่อง
ลูกกรงเพื่อระบายอากาศตลอดความยาวของผนัง
บริเวณจั่ว สันหลังคา และหน้าบัน เขียนสีลาย
กระบวนจิ้น สันหลังคาเขียนรูปหงส์ชมดอกพุดตาน
ประตูด้านหน้าเป็นบานพับไม้ ๔ บาน แกะสลัก
เขียนสีรูปเครื่องตั้งและแจกันปักเครื่องมงคลจิ้น
ภายในเขียนจิตรกรรมฝาผนังทั้งสามด้าน เรื่อง
พงศาวดารห้องสิน ฝีมือช่างจิ้น

พระที่นั่งมังคลาภิเษก

พระที่นั่งมังคลาภิเษก สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เดิมตั้งอยู่บนกำแพงแก้ว ด้านหน้าพระที่นั่งอศราวิญฉัย มุมด้านทิศเหนือ เป็นคู่กันกับพระที่นั่งเอกอลงกุ ซึ่งตั้งอยู่มุมด้านทิศใต้ ลักษณะเป็นพระที่นั่งโถง ยกพื้นสูง หลังคาทรงจั่ว อดมุข ๑ ชั้น มุงกระเบื้องเคลือบสี กรอบหน้าบันตกแต่งเครื่องลายทอง มีระเบียงโดยรอบ ผนังใน ประชันเขียนสีลายเฟื่องอุบะ และ ลายดอกไม้วัวง เกล้าด้วยลายสัตว์ มงคลของจีน อาทิ ผีเสื้อ ค้างคาว และแมลง ด้านหน้ามีเกยสำหรับ ทรงพระราชยาน พระที่นั่งทรง โถงดังกล่าวนี้ เรียกโดยสามัญ ว่า “พระที่นั่งเย็น” ใช้สำหรับ ประทับตากอากาศ

หอแก้วศาลพระภูมิ

หอแก้วศาลพระภูมิ สร้างขึ้นเป็นที่สถิตของพระภูมิประจำพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ ตั้งอยู่บนเขมอ ก่อจำลองขึ้นทางด้านเหนือของหมู่พระวิมาน ตามหลักการสร้างศาลพระภูมิ ซึ่งนิยมตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเรือนที่อยู่อาศัย ลักษณะเป็นหอก่ออิฐถือปูน ทรงโรง ขนาดเล็ก หลังคาตกแต่งด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มีมุขลด ๑ ชั้น หันหน้าเข้าสู่หมู่พระวิมานด้านทิศตะวันตก ด้านหน้ามีระเบียงและลูกกรงล้อมรอบ มีเสามุขรองรับเครื่องบน ๑ คู่ หน้าบันปั้นปูนประดับลายก้านต่อดอก ผนังด้านหน้าและด้านข้างเจาะช่องประตูหน้าต่างรูวงโค้ง ด้านละ ๑ ช่อง ภายในหอแก้วประดิษฐาน “เจว็ด” แผ่นไม้รูปคล้ายใบเสมา เขียนสีรูปเทวดาถือพระขรรค์ เป็นรูปแทนองค์พระภูมิ ฐานเขมอประดับตกแต่งด้วยพันธุ์ไม้ต่าง ๆ เดิมในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ต่อมารื้อไปในรัชกาลที่ ๒

วัดบวรสถานสุทธาราส

วัดบวรสถานสุทธาราส เรียกกันเป็นสามัญว่า “วัดพระแก้ววังหน้า” เพราะเป็นวัดตั้งอยู่ในพระราชวังบวรสถานมงคล เหมือนวัดพระแก้วซึ่งตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง สร้างขึ้นในเขตพระราชฐานชั้นนอก ด้านทิศเหนือ เดิมพื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นพระราชอุทยาน ในรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทโปรดให้สร้างเป็นวัดหลวงขึ้น ประทานนิกายมหานิกาย มารดานักองอีและนักองเกา พระสนมเป็นที่จำศีลภาวนา อยู่กับชีบวราร ถึงรัชกาลที่ ๒ ไม่มีหลวงชีควรแก่การอุปการะต่อไป สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ จึงโปรดให้รื้อกุฏิหลวงชี ทำเป็นสวนเลี้ยงกระต่าย ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ มี

พระราชศรัทธาอุทิศที่สวนกระต่ายสร้างพระอารามเป็นวัดในวังหน้า เช่นเดียวกับวัดในพระราชวังจันทระเกษม พระนครศรีอยุธยา แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จก็เสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างต่อมา จนแล้วเสร็จในรัชกาลที่ ๔

ภายหลังเมื่อมีการยกเลิกตำแหน่งพระมหากุปราชแล้วในรัชกาลที่ ๕ วัดบวรสถาน
สุทธาวาสถูกทิ้งร้างไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้รื้อ
อาคารสถานต่าง ๆ คงเหลือแต่พระอุโบสถหลังเดียว จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดให้
ซ่อมแปลงพระอุโบสถเป็นพระเมรุพินาม เพื่อใช้เป็นที่ตั้งพระบรมศพสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และพระศพเจ้านายทรงเกียรติยศสูงหลายพระองค์

สิ่งก่อสร้างภายในวัดบวรสถานสุทธาวาสสร้างขึ้นโดยพระนิติบรรจง พระอุโบสถ
มีลักษณะเป็นอาคารทรงไทย ก่ออิฐถือปูน หลังคาจตุรมุขซ้อน ๒ ชั้น กรอบหน้าบัน
ประดับเครื่องลายอง ไม้คอสอง ตกแต่งลายปูนปั้นเขียนสีเป็นลายเฟื่องอุษะ บานประตู -
หน้าต่างด้านนอก แกะสลักปิดทองประดับกระจกลายแก้วชิงดวง ชุ่มประตุนหน้าต่าง
ปูนปั้นปิดทองประดับกระเบื้องลายเครือเถา ฐานยกพื้นสูง ๓ ชั้น มีบันไดทางขึ้นทั้ง

๔ ด้าน ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปยืน
ปางห้ามสมุทร ฝาผนังเขียนภาพจิตรกรรม
เรื่องตำนานพระพุทธรูปสี่องค์ และพระอดีต
พุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ บานประตุนหน้าต่าง
เขียนภาพเทวปาง หรือภาพเทพเจ้าในศาสนา
ฮินดู เป็นเทพผู้พิทักษ์ศาสนสถาน

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธารวาส (วัดพระแก้ววังหน้า)

ภาพถ่ายทางอากาศพื้นที่พระราชวังวรสถานมงคล (วังหน้า) ในปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ พระราชวังวรสถานมงคล (วังหน้า) พ.ศ. ๒๔๓๐ - ปัจจุบัน*

ภายหลังการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘
หลังจากนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ
ให้สถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ขึ้นแทน

* เมีธินี จิระวัฒนา นักโบราณคดีชำนาญการ กองโบราณคดี

ตำแหน่งสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในช่วงระยะเวลาต่างๆ ตามลำดับ ดังนี้

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดให้ใช้พื้นที่ พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ได้แก่

- **เขตพระราชฐานชั้นนอก** สร้างเป็นโรงทหารรักษาพระองค์ (ราบที่ ๑๑) (ปัจจุบัน คือ พื้นที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์)
- **เขตพระราชฐานชั้นกลาง** ประกอบด้วย พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ใช้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานที่ย้ายมาจากมิวเซียมหลวงในพระบรมมหาราชวัง
- **เขตพระราชฐานชั้นใน** เป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน โปรดให้มิเจ้าพนักงานรักษาหน้าที่เช่นเดิม

ท้องพระโรงในพระที่นั่งอนันตสมาคม ในหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์เป็นที่รับรองพระราชอาคันตุกะ และเป็นสถานที่จัดแสดงเครื่องมงคลบริวารต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หอคงคอคอย (ศาลาสหทัยสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง) ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้เป็นที่พักแ่แสดงของมิวเซียมหลวง

ตราบมิวเซียมหลวง ซึ่งเป็นพิพิธภัณฑ์สถาน
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดฯ ให้ประชาชนเข้าชมได้ตาม วันเวลา
ที่กำหนด

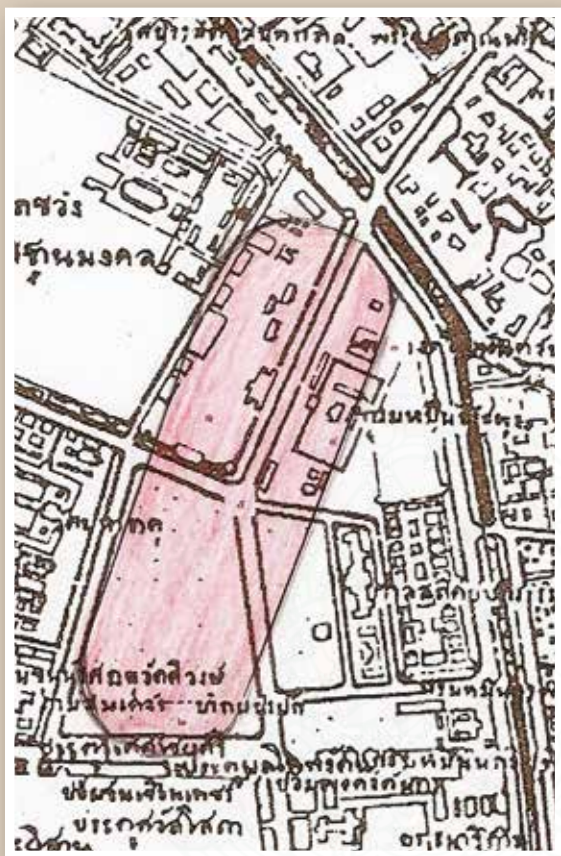
พ.ศ. ๒๔๔๐ โปรดให้รื้อป้อมและ
กำแพงพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)
เขตพระราชฐานชั้นนอกด้านตะวันออกและ
ด้านเหนือเพื่อปรับปรุงเป็นสนามหลวง
คงเหลือเพียงพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาราส
(วัดพระแก้ววังหน้า) สร้างอาคาร ๓ หลังเพื่อใช้
เป็นที่ว่าการกระทรวงธรรมการ ซึ่งมีการใช้
เป็นทางการ นับแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔ หลังจากนั้น
ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ กระทรวงธรรมการได้ย้าย
ไปอยู่ที่บ้านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ริมคลอง
โอ่งอ่าง ส่วนอาคาร ๓ หลังที่ว่างลงใช้เป็น
ที่ว่าการศาลข้าหลวงพิเศษ กระทรวงยุติธรรม
และศาลฎีกา

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน เป็นสถานที่จัดแสดงโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุจากพระบรมมหาราชวัง
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประชาชนเข้าชม

พื้นที่สนามหลวงเมื่อแรกปรับพื้นที่

แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๔๐
 ในรอบทิวังเป็นพื้นที่สนามหลวง
 ที่สร้างขึ้นใหม่ โดยปรับ
 พื้นที่ส่วนหนึ่งของพระราชวัง
 บวรสถานมงคล (วังหน้า)
 และพื้นที่วังของพระโอรส
 ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
 เจ้าอยู่หัว

หลังจากนั้น ได้มีการรื้อพระที่นั่งคชกรรมประเวศ ย้ายโรงราชรถมาจัดสร้าง
 ในบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) แต่ไม่ปรากฏว่าเป็นที่ใด

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรด
 ให้เจ้านายฝ่ายในที่ประทับในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ย้ายไปประทับ
 ณ พระบรมมหาราชวัง พร้อมทั้งอัญเชิญพระอัฐิของสมเด็จพระบรมราชาเจ้าทุกพระองค์
 ไปประดิษฐาน ณ พระบรมมหาราชวัง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหมู่พระที่นั่งอื่น ๆ ในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) จัดตั้งเป็น พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร และเสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดอย่างเป็นทางการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินในพิธีเปิดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

พระที่นั่งอัคราวิจิตร

พระที่นั่งพุทธไสยาสน์

หลังจากนั้น จึงมีการสร้างโรงราชรถหลังใหม่ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ในบริเวณที่ตั้งโรงราชรถในปัจจุบันเพื่อเก็บรักษาและจัดแสดงราชรถ พระยานมาศ โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ

โรงราชรถ ซึ่งจัดสร้างขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๗๒

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร
ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ นายปรีดี พนมยงค์ สถาปนามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง
โดยใช้พื้นที่บริเวณโรงทหารราบที่ ๑๑ เป็นพื้นที่จัดสร้าง

บริเวณรอบวัดบวรสถานสุทธาวาส ใช้เป็นที่ตั้งของโรงเรียนนาฏดุริยางคศิลป์
(ปัจจุบัน คือ ที่ตั้งของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์)

ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ มีการซ่อมแซมปรับปรุงอาคารกระทรวงยุติธรรม และใช้เป็น
ที่ว่าการกระทรวงคมนาคม

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ใน พ.ศ. ๒๔๘๗
กระทรวงคมนาคมย้ายไปสำนักงานใหม่ที่อาคารถนนราชดำเนินนอก ดังนั้น อาคาร
๓ หลังที่สร้างไว้แต่เดิมจึงว่างลง และใช้เป็นโรงเรียนสวนกุหลาบไทย หอศิลป์ และ
โรงเรียนศิลปศึกษา ภายหลัง เมื่ออาคารทั้งหมดทรุดโทรมลง จึงรื้อออกแล้วสร้าง

เป็นอาคารโรงละครแห่งชาติ และมีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการโดยจอมพล หลวงพิบูลสงคราม (แปลก ชีตตะสังคะ) นายกรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

หลังจากนั้น จึงมีการรื้อพระที่นั่งบวรบริวัติ พระที่นั่งเอกอลงกฎ ย้ายพระตำหนักแดงไปสร้างในที่ใหม่ในตำแหน่งเช่นปัจจุบัน และใช้ที่ตั้งเดิมของพระตำหนักแดงเป็นสถานที่จัดสร้างอาคารประพาสพิพิธภัณฑ์ ย้ายศาลาสำราญมุขมาตย์จากพระราชวังดุสิตมาจัดสร้างในพระราชวังบวรสถานมงคล

พ.ศ. ๒๕๐๖ เริ่มก่อสร้างอาคารจัดแสดงด้านทิศเหนือ คืออาคารประพาสพิพิธภัณฑ์ และอาคารจัดแสดงด้านทิศใต้ คืออาคารมหาสุรสิงหนาท ในบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดอาคารดังกล่าวใน พ.ศ. ๒๕๑๐

ปัจจุบัน พื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) มีการใช้พื้นที่เป็นส่วนราชการของกรมศิลปากร กรุงเทพมหานคร คณะกรรมการกฤษฎีกา เป็นต้น

- ▲ อาคารประพาสพิพิธภัณฑ์
- ◀ อาคารมหาสุรสิงหนาท

การศึกษาทางโบราณคดี บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)*

ใน พ.ศ. ๒๕๕๕ กรมศิลปากรได้จัดทำโครงการอนุรักษ์และพัฒนาพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวาระอันเป็นมงคลยิ่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุ ๘๔ พรรษา และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเจริญพระชนมายุ ๖๐ พรรษา ด้วยตระหนักถึงความสำคัญแห่งพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ซึ่งในอดีตเป็นพื้นที่อันประกอบด้วยพระราชมนเฑียร และพระที่นั่งต่าง ๆ อันเป็นที่ประกอบราชกิจของสมเด็จพระบวรราชเจ้านับแต่สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ถึง

ภาพสามมิติมุมมองแสดงร่องรอยสิ่งก่อสร้างที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีพื้นที่ด้านทิศใต้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย

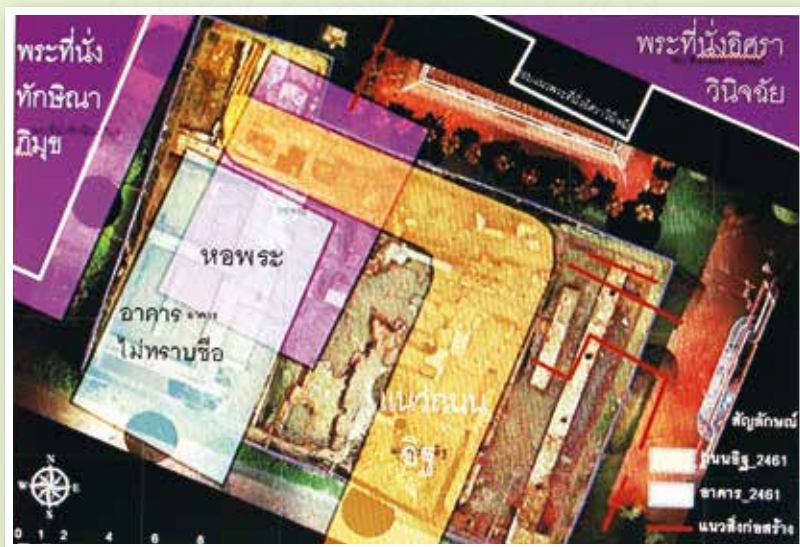
* เมธินี จิระวัฒนา นักโบราณคดีชำนาญการ กองโบราณคดี

พื้นที่ด้านทิศใต้พระที่นั่งอัคราวิมลชัย
ก่อนการขุดค้น

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งทุกพระองค์ได้ทรงสนับสนุนความมั่นคงของชาติ และได้สร้างสรรค์งานศิลปกรรมอันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของแผ่นดินสืบมาถึงปัจจุบัน

ในการดำเนินงานของโครงการฯ มีวัตถุประสงค์ดำเนินการศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) อันประกอบด้วย การสำรวจและรวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งเอกสารชั้นปฐมภูมิ เอกสารชั้นทุติยภูมิ แผนที่ แผนผัง ภาพถ่ายในอดีต ฯลฯ การสำรวจด้วยเทคโนโลยีทางด้านวิทยาศาสตร์ประยุกต์ อาทิ

ภาพสันนิษฐานตำแหน่งโบราณสถานตามข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์

บริเวณทิศใต้พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ แสดงที่ตั้งของศาลาพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่มีหลังคาขนาดเล็ก ๓ ช่วง และอาคารขนาดเล็ก หลังคาเป็นสถาปัตยกรรมจีน ซึ่งอาจหมายถึงหอพระที่กล่าวถึงในตำนานวังหน้า

การสำรวจทางสารสนเทศภูมิศาสตร์เพื่อศึกษาการใช้พื้นที่ในอดีต (GIS) การสำรวจโครงสร้างโบราณคดีได้ดินด้วยเทคนิคเรดาร์หยังความลึก (GPR) การถ่ายภาพสามมิติ ร่องรอยของโบราณสถาน ฯลฯ โดยข้อมูลที่ได้รับเหล่านี้ใช้เป็นข้อมูลเพื่อการประเมินศักยภาพพื้นที่ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี ซึ่งจากการดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) พบว่า หลักฐานทางโบราณคดีที่พบบางส่วนสอดคล้องกับข้อมูลในภาคเอกสาร และพบหลักฐานใหม่ที่ปรากฏกล่าวถึงในเอกสารทางประวัติศาสตร์ นับเป็นหลักฐานสำคัญในการวิเคราะห์แปลความทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) อันเป็นการสนับสนุนการศึกษาทางวิชาการโบราณคดีและประวัติศาสตร์ของไทย รวมทั้งยังเป็นข้อมูลสำคัญเพื่อใช้ในการอนุรักษ์โบราณสถานในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

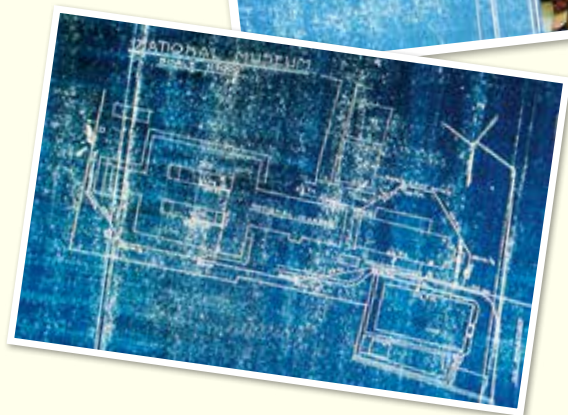
การดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๕ สืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน แบ่งพื้นที่การดำเนินงานขุดค้น ดังนี้

การดำเนินงานทางโบราณคดี พ.ศ. ๒๕๕๕

ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่ทิศใต้ของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เป็นการขุดค้นโดยมุ่งตรวจสอบพัฒนาการของการใช้พื้นที่บริเวณพระราชมณเฑียรสมัยเมื่อแรกสร้าง ได้พบหลักฐานสำคัญ ได้แก่ แนวอาคารโบราณสถานก่อสร้างด้วยอิฐสอปูนมีการแบ่งเป็นห้อง โดยก่อวางระบายน้ำอยู่ในแต่ละห้อง แนวอาคารโบราณสถานอิฐที่มีลักษณะเป็นอาคารโถงมีเสากลมเรียงเป็นระยะ แนวถนนอิฐ แนวอาคารสถาปัตยกรรมจีนซึ่งมีการตกแต่งด้วยสีฝุ่นสันนิษฐานว่า อาจเป็นหอพระที่กล่าวถึงในตำนานวังหน้า อันเป็นบทพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมทั้งพบท่อประปาทำด้วยเหล็กซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบสาธารณูปโภคของพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

บริเวณพื้นที่ขุดค้นที่พบท่อน้ำโลหะ ซึ่งตรงกับตำแหน่งระบบสาธารณูปโภคในแผนผังของพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

แผนผังระบบสาธารณูปโภคของ
พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

ภาชนะดินเผาเนื้อดินทรงหม้อตาล
จากเตาเผาพื้นถิ่น

ชิ้นส่วนจานพิมพ์ลาย ผลิตจากแหล่งเตาเผาในยุโรป

นอกจากนี้ ยังพบโบราณวัตถุประเภท ภาชนะดินเผา จากแหล่งเตาเผาของไทย เครื่องถ้วยจีนที่กำหนดอายุราว พุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ๒๕ เครื่องถ้วยญี่ปุ่น เครื่องถ้วยยุโรปประเภท พิมพ์ลาย (Transfer printing) เครื่องประกอบสถาปัตยกรรมประเภท กระเบื้องมุงดินเผา กระเบื้องปูดินเผา กระเบื้องปูดินเผาเคลือบ ชิ้นส่วนป้ายหินอ่อน สลักอักษรภาษาไทย ชิ้นส่วนปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมจีน เหยือกชามปณิ ที่ผลิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรจุภัณฑ์ทำด้วยแก้ว ขวดน้ำหอมที่ผลิตจากฝรั่งเศส เครื่องยุโรปประเภททางการทหาร เช่น ลูกกระสุนปืนใหญ่ ลูกกระสุนปืนพก กระตักน้ำ แบบพกพา เกือกม้า ฯลฯ

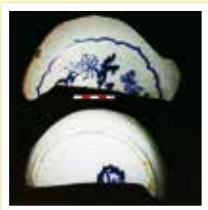
ชิ้นส่วนฝาโอลายคราม

ศิลปะจีน (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕)

ชิ้นส่วนชามลายคราม
ศิลปะจีน (ต้น - กลาง
พุทธศตวรรษที่ ๒๕)

ชิ้นส่วนจานเชิง
ลายคราม
ศิลปะจีน (ครึ่งหลัง
พุทธศตวรรษที่ ๒๕)

ด้านในและด้านนอกของ
ชิ้นส่วนจานลายคราม ผลิตจาก
แหล่งเตาเผาในญี่ปุ่น

กระเบื้องเกล็ดเต่า

กระเบื้องเชิงชายตกแต่งหลังคา

ชิ้นส่วนกระเบื้องปรุ เคลือบสีเขียวมะกอก
ซึ่งมีแหล่งผลิตในจีน ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ๒๕

ชิ้นส่วนป้ายหินอ่อน สลักข้อความ “..ลสมุทา”

ชิ้นส่วนปูนปั้นตกแต่งอาคารรูปสิงโต

ชิ้นส่วนปูนปั้นเขียนสีฝุ่น ซึ่งเป็นส่วนตกแต่ง
อาคารสถาปัตยกรรมจีน

เหรียญกษาปณ์

ผลิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหรียญกษาปณ์

ผลิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

เกือกม้าทำด้วยเหล็ก

กระดิกน้ำโลหะ

กระสุนปืน

ลูกปืนใหญ่

พื้นที่ขุดค้นปิงประมาณ ๒๕๕๖

สภาพของฐานอาคารโบราณสถานที่พบจากการขุดค้น

การดำเนินงานทางโบราณคดี พ.ศ. ๒๕๕๖

ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณสนามหญ้าหน้าโรงราชรถ ต่อเนื่องพระที่นั่งพุทไธสวรรย์และสนามหญ้าด้านข้างพระที่นั่งมิ่งคลาภิเษก เป็นการขุดค้นโดยมุ่งตรวจสอบการใช้พื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในอดีตบริเวณสนามด้านหน้าโรงราชรถต่อเนื่องพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ซึ่งบริเวณนี้ในตำนานวังหน้าและแผนผังพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ที่คัดลอกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ระบุว่า ใช้เป็นโรงทหารนับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงสมัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ รวมทั้งการตรวจสอบส่วนฐานรากของพระที่นั่งมิ่งคลาภิเษกซึ่งตำนานวังหน้าระบุว่า เป็นพระที่นั่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คู่กับพระที่นั่งเอกอลงกฎ โดยพระที่นั่งทั้งสองสร้างอยู่บริเวณมุมกำแพงด้านเหนือ และได้ บริเวณหน้า

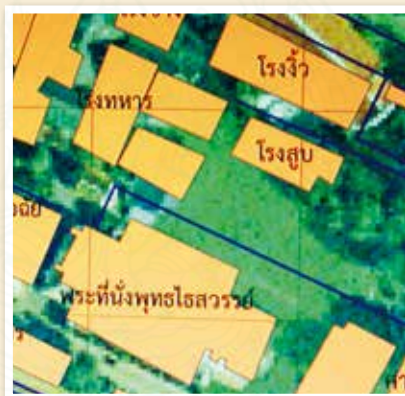
โครงสร้างเสาไม้ที่แทรกอยู่ในส่วนผนัง
โครงสร้างอิฐของโบราณสถาน

แผนผังตำแหน่งสันนิษฐานทางสารสนเทศภูมิศาสตร์ พื้นที่ขุดค้น
กับตำแหน่งอาคารโรงพยาบาล ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

แผนผังตำแหน่งสันนิษฐานทางสารสนเทศ
ภูมิศาสตร์ อาคารโรงพยาบาลและสิ่งก่อสร้าง
ต่อเติม (โรงสูบ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ภายหลัง
การยกเลิกตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชา
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

แผนผังตำแหน่งสันนิษฐานทางสารสนเทศภูมิศาสตร์
อาคารโรงพยาบาลและโรงสูบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑

๒

๓

๔

- ๑) ท่อประปาโลหะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบสาธารณูปโภคพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร พ.ศ. ๒๔๗๐
- ๒) ก้อนยางมะตอยคลุกหิน ซึ่งเป็นส่วนของเส้นทางสำหรับนำราชรถประกอบพระราชพิธีออกพระเมรุ ที่ท้องสนามหลวง
- ๓) ส่วนฐานอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กที่ตั้งเป็นระยะ ตรงกับตำแหน่งที่ตั้งของสังคีตศาลา ซึ่งปรากฏในเอกสารเมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๕
- ๔) แผนผังแสดงที่ตั้งอาคารสังคีตศาลา ซึ่งปรากฏในเอกสารของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พ.ศ. ๒๕๐๕

พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย หรือทางทิศตะวันออกของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ โดยพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน

- การดำเนินงานทางโบราณคดีบริเวณสนามหญ้าหน้าโรงราชรถต่อเนื่องพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พบหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี ได้แก่ แนวฐานรากโบราณสถานอาคารโรงทหารสร้างด้วยอิฐสอปูนที่มีการสร้างซ้อนทับ และปรับเปลี่ยนรูปทรงในช่วงเวลาต่าง ๆ นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยกรมพระราชวัง

บวรวิไชยชาญ โครงสร้างบางส่วนของอาคารที่มีความหนาพบการฝังไม้ในแนวตั้ง และแนวนอนแทรกอยู่ในชั้นอิฐ แนวถนนก่อด้วยอิฐขนาดใหญ่โดยมีการก่อวางระบายน้ำขนานกับขอบถนน แนวถนนปูด้วยหิน ขนานกับแนวถนนอิฐซึ่งอยู่ในแนวตะวันออก - ตะวันตกขนานกับด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

ทั้งยังพบท่อประปาทำด้วยเหล็กซึ่งเป็นแนวต่อเนื่องกับระบบสาธารณูปโภคของพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ เช่นที่พบจากการขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ รวมทั้งพบสิ่งก่อสร้างเป็นส่วนฐานเสาอาคารสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเรียงเป็นระยะ สอดคล้องกับตำแหน่งของอาคารสังคีตศาลา ที่ปรากฏในแผนที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ และยังพบแนวเสาคอนกรีตทรงหกเหลี่ยมตั้งเป็นระยะเท่ากัน สันนิษฐานว่าอาจเป็นเสาโครงสร้างอาคารชั่วคราวเพื่อการซ่อมราชรถและเครื่องประกอบในพระราชพิธีออกพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ (โดยเมื่อมีการขุดค้นทางโบราณคดี ปีงบประมาณ ๒๕๕๗ - พ.ศ. ๒๕๕๘ ได้พบแนวเสาดังกล่าว และส่วนคานคอนกรีตเพิ่มเติมเต็มพื้นที่สนามด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์สอดคล้องกับหลักฐานภาพถ่ายอาคารซ่อมโรงราชรถเพื่อการพระราชพิธีดังกล่าว)

โบราณวัตถุที่พบ ได้แก่ ชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่ผลิตจากแหล่งเตาของไทย ประเภทหม้อตาล น้ำตัน ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีน อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยยุโรปที่มีแหล่งผลิตในอังกฤษ ส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมประเภทกระเบื้องเคลือบเตา กระเบื้องกาบกล้วย กระเบื้องดินขอ กระเบื้องเชิงชาย กระเบื้องปราง กระเบื้องปูพื้น ชิ้นส่วนปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรมไทย และจีน ชิ้นส่วนประติมากรรมบุคคลทำด้วยดินเผาบรรจุภัณฑ์ประเภทแก้ว ขวดน้ำหอมที่มีแหล่งผลิตในฝรั่งเศส ขวดน้ำดื่มที่นำเข้ามาจากสิงคโปร์ เหยือกษาปณ์ที่ผลิตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - พ.ศ. ๒๔๕๓) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๖๘ - พ.ศ. ๒๔๗๘) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร (พ.ศ. ๒๔๗๘ - พ.ศ. ๒๔๘๙) ชิ้นส่วนหน้ากากเหล็กหมวกเหล็ก เกือกม้า ปี่แก้วและกระเบื้องใช้ในการพนัน เป็นต้น

ส่วนคอของน้ำตัน
จากแหล่งเตาเผาพื้นถิ่น

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผา
เคลือบพิมพ์ลายคราม
ศิลปะจีน (ครั้งแรก
พุทธศตวรรษที่ ๒๔)

ด้านข้างและด้านบนของไหดินเผา
จากแหล่งเตาเผาพื้นถิ่น

ชิ้นส่วนกาน้ำชาดินเผาเคลือบสีเขียว
ศิลปะจีน (ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๕)

ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบพิมพ์ลายคราม ผลิตจาก
แหล่งเตาเผาในยุโรป

กระเบื้องเกล็ดเต่า

กระเบื้องเชิงชายตกแต่งลายเทพนม

ชิ้นส่วนกระเบื้องปรุเคลือบสีเขียวมะกอก

กระเบื้องปูพื้น

ชิ้นส่วนปูนปั้นประกอบสถาปัตยกรรมตกแต่งลายปูนปั้นประจำยามก้ามปู

ชิ้นส่วนปูนปั้นเขียนสีตกแต่งเป็นลายสัญลักษณ์คำอันเป็นมงคลของจีนว่า สก

ลายเส้นสัญลักษณ์คำว่า สก อันเป็นมงคลของจีน หมายถึง บุญบารมี ความเจริญก้าวหน้าในงาน และการมีทายาทที่ดีสืบสกุล

ชิ้นส่วนประติมากรรมดินเผารูปบุคคลในเครื่องแบบทหาร

ขวดน้ำดื่ม ที่มีแหล่งที่มาจากสิงคโปร์

ขวดน้ำหอม Roger & Galette

ชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา

ชิ้นส่วนระฆังเหล็ก

เกือกม้า ทำด้วยเหล็ก

ด้านบนและด้านข้างของหมวกเหล็ก

ชิ้นส่วนหน้ากากเหล็ก

ปัดดินเผาเคลือบพิมท์ลาย
สีน้ำเงิน ที่เป็นส่วนของ
ภาชนะดินเผาที่ผลิตจากยุโรป

เบี้ยดินเผา

ปี่แก้ว

ลักษณะพื้นที่ขุดค้นด้านข้างพระที่นั่งมิ่งคลาภิเชก

แนวฐานรากอาคารโบราณสถาน ซึ่งบางส่วนมีการสร้าง
คานคอนกรีตซ้อนทับในสมัยหลัง

- การดำเนินงานที่สนามหญ้าด้านข้างพระที่นั่งมิ่งคลาภิเชก

พบหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี ได้แก่ แนวฐานรากโบราณสถาน
อิฐสอปูนซึ่งเป็นส่วนต่อเนื่องกับอาคารโรงทหารที่พบในบริเวณสนามหญ้า
หน้าโรงราชรถ ต่อเนื่องพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สิ่งก่อสร้างรูปโค้งกลมคล้าย
สระน้ำก่อด้วยอิฐสอปูน แนวถนนอิฐ รวมทั้งยังพบท่อประปาหล่อด้วยเหล็ก
ซึ่งใช้เป็นสาธารณูปโภคของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสำหรับพระนคร
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ และคานคอนกรีต ขนาดหนา ๒๐ เซนติเมตร ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้าง
ในสมัยหลังที่ไม่ทราบวัตถุประสงค์การสร้างที่แน่ชัด

โบราณวัตถุที่พบ ได้แก่ ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่ผลิตจากแหล่งเตาเผาใน
ไทย ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีเขียว สีน้ำตาล และชนิดเขียนลายคราม อายุราว
พุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ๒๕ ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยเคลือบใส ประเภท Kokura ware ที่ผลิต
จากโรงงานผลิตเครื่องกระเบื้องเคลือบในจังหวัดฟูกูโอกะ ประเทศญี่ปุ่น เมื่อราว
พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นต้นมา ชิ้นส่วนเครื่องถ้วยยุโรปที่มีแหล่งผลิตในอังกฤษ ส่วนประกอบ

(บน) สิ่งก่อสร้างอิฐสอปูนรูปโค้งคล้ายสระน้ำ
มีท่อโลหะซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบ
สาธารณูปโภคของพิพิธภัณฑ์สถาน
สำหรับพระนคร พ.ศ. ๒๔๗๐

(ล่าง) ฐานอาคารโบราณสถานที่การก่ออิฐเป็น
ท่อระบายน้ำ

ทางสถาปัตยกรรมประเภทอิฐขนาดต่าง ๆ กระเบื้องเคลือบเตา กระเบื้องปู กระเบื้องปูพื้น
ดินเผาเคลือบสีเขียว แผ่นหินทรายสีแดงใช้ปูพื้น กระเบื้องปู กระเบื้องเชิงชาย กลุ่ม
ปั้นหม้อเล่น ปั้นใหญ่ จำนวน ๑๓ กระบอก และลูกกระสุนปืนใหญ่ (พบอยู่ด้านนอก
อาคารโรงทหาร สันนิษฐานว่าเป็นปืนที่ปลดประจำการ) เกือกม้า เป็นต้น

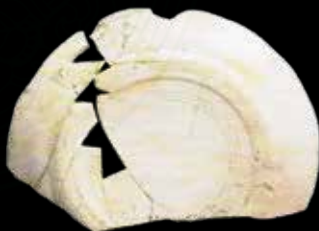
ภาชนะดินเผาเนื้อดิน
จากแหล่งเตาเผาพื้นถิ่น

เศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเคลือบใส
(เครื่องถ้วย Kokura ware) จากแหล่งเตา
ในจังหวัดฟูกูโอกะ ประเทศญี่ปุ่น

เศษเครื่องถ้วยลายคราม ศิลปะจีน
(ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕)

ด้านในและด้านนอกจานพิมพ์ลายสีน้ำเงิน
เคลือบใส ที่ผลิตจากแหล่งเตาเผาในยุโรป

ชิ้นส่วนถ้วยชาพิมพ์ลายสีน้ำเงินเคลือบใส
ที่ผลิตจากแหล่งเตาเผาในยุโรป

กระเบื้องเกล็ดเต่า

กระเบื้องปูพื้น เคลือบสีเขียว

กระเบื้องประดับดินเผา

เกือกม้า ทำด้วยเหล็ก

ปืนขานกระยาง หรือปืนหามแล่น

ปืนรักษาพระศาสนา

กองปืนใหญ่ที่พบบอยู่ระหว่างอาคารโบราณสถาน สันนิษฐานว่า
เป็นปืนใหญ่ที่ปลดประจำการแล้ว

ลูกปืนใหญ่ ทำด้วยเหล็ก

(บน) ส่วนฐานรากอาคารโบราณสถานซึ่งเป็นส่วนต่ออาคารโรงทหาร

(ล่าง) ฐานรากอาคารโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งที่มีการถมชั้นปูนตาเป็นชั้นซ้อนอยู่ด้านบน

การดำเนินงานทางโบราณคดี พ.ศ. ๒๕๕๗

ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณสนามด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ด้านที่ขนานกับด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์) ต่อเนื่องจากพื้นที่ขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๖ พบหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี ได้แก่ แนวอาคารโบราณสถานก่อสร้างด้วยอิฐที่ต่อเนื่องของอาคารโรงทหาร แนวอาคารโบราณสถานขนาดเล็กที่มีแนวนอนปูนพื้นอิฐ แนวอาคารโบราณสถานอิฐที่มีชั้นอิฐหักกากปูนทับซึ่งอาคารดังกล่าวไม่ปรากฏในข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์พื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคลว่าด้วยการใช้พื้นที่ในอดีต (GIS)

ฐานของอาคารซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นโรงสูบน้ำ สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ฐานรากของอาคารโบราณสถานขนาดเล็กริมเส้นทางเดิน

นอกจากนี้ ยังพบส่วนฐานอาคารโรงสูบน้ำซึ่งตำแหน่งของฐานอาคารโบราณสถาน ตรงกับแผนผังพระราชวังบวรสถานมงคล พ.ศ. ๒๔๖๑ และปรากฏในตำนานวังหน้า พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า “...ต่อมาทาง ทิศตะวันตกตรงพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไปข้างเหนือมีโรงไว้สูบน้ำดับไฟหลัง ๑ เข้าใจว่า สร้างในรัชกาลที่ ๕ หลังโรงสูบน้ำไปข้างเหนือเป็นโรงจั่วหลัง ๑...”^{๑๓} รวมทั้งพบแนว ถนนปูพื้นหินซึ่งพบต่อเนื่องจากการขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๖ และหลุมกลุม จำนวน ๒ หลุม และร่องรอยการเจาะพื้นอิฐเป็นหลุมกลุมเรียงรายบนถนนอิฐ ซึ่งสันนิษฐาน ว่า อาจเป็นแนวหลุมเสาธงในอดีต ปรากฏกล่าวถึงในตำนานวังหน้า พระนิพนธ์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า “..สถานที่ต่าง ๆ ใน พระราชวังบวรฯ ชั้นกลาง ข้างด้านใต้ต่อมุมพระที่นั่งคิวโมกข์พิมาน เป็นโรงทหาร

^{๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๑ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ - ๑๔. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๗, หน้า ๑๓๒

(บน) แนวทางเดินก่อด้วยอิฐสุอปูน

(ล่าง) หลุมกลมบนแนวทางเดิน
ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นหลุมเสาธง

รักษาพระองค์หลัง ๑ โรงขาวที่หลัง ๑ มีศาลาโถงที่ขุนนางเฝ้าอยู่หน้าพระที่นั่ง
คชกรรมประเวศ เหมือนศาลาหน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์แต่ก่อน ๒ หลัง ริมศาลา
ข้างใต้ตั้งเสาธงสำหรับพระบรมราชวัง เสาธงนี้ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวฯ ชกธงพระจุฑาภรณ์ แต่ในรัชกาลที่ ๕ ชกธงช้างจนตลอดสมัยกรมพระราชวัง
บวรวิไชยชาญ...”^{๑๔}

ทางตะวันออก - ตะวันตกของพื้นที่ขุดค้นยังพบแนวท่อน้ำเหล็กซึ่งเป็นส่วน
ของระบบสาธารณูปโภคของพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐
รวมทั้งแนวเสาคอนกรีตทรงหกเหลี่ยมต่อเนื่องกับแนวเสาแบบเดียวกันที่พบจาก

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑

แนวฐานคอนกรีตเสริมเหล็กเรียงเป็นระยะสร้างซ้อนทับอยู่บนโบราณสถาน

การขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๖ และคานคอนกรีตเสริมเหล็กเรียงเป็นระยะเท่ากันต่อเนื่องเป็นแนวยาว สิ่งก่อสร้างชุดนี้สามารถเปรียบเทียบกับข้อมูลเอกสารและภาพถ่ายในอดีตของพื้นที่พระราชวังบรมสถานมงคลได้ว่า อาจเป็นสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับสังคีตศาลาตามแผนที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พ.ศ. ๒๕๐๕ หรือโครงสร้างของอาคารซ่อมราชรถและเครื่องประกอบพระราชพิธีออกพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ณ ท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ ตามที่ปรากฏจากภาพถ่ายในอดีต หรืออาจเป็นส่วนของอาคารโรงหล่อพระพุทธรูปศิंहีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร ซึ่งมีการหล่อพระพุทธรูปศิंहีในบริเวณข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เพื่อมอบให้กับจังหวัดต่าง ๆ อาทิ นครปฐม เชียงใหม่ ฯลฯ นำไปประดิษฐานเป็นพุทธปฏิมาประจำพุทธสถานของแต่ละจังหวัด

สำหรับโบราณวัตถุที่พบจากการขุดค้นครั้งนี้ อาทิ เศษเครื่องถ้วยจีน กำหนดอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ประติมากรรมดินเผารูปเปิดเขียนสีเคลือบซึ่งอาจเป็นส่วนประกอบของมือจับบนฝาภาชนะหรือส่วนตกแต่งสถาปัตยกรรม เศษเครื่องถ้วยยุโรปชนิดพิมพ์ลายบนเคลือบและ

ชนิดเคลือบใส ส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมประเภทกระเบื้องปู กระจังแป้นพื้น
บรรจุภัณฑ์ประเภทขวดแก้ว ขวดน้ำหอมที่ผลิตจากฝรั่งเศส ยุทธโธปกรณ์ประเภทปืน
ขานกระยางหรือปืนหามแล่น ลูกปืนใหญ่ เป็นต้น

เศษเครื่องถ้วยจีนเขียนลายคราม
(อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕)

เศษเครื่องถ้วยพิมพ์ลายคราม
ศิลปะจีน (อายุราวครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ ๒๕)

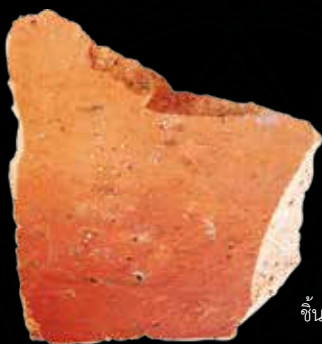
ประติมากรรมดินเผารูปเปิดเขียนสีแดง เขียว ขาว

เศษภาชนะดินเผาพิมพ์ลาย ผลิตจากแหล่งเตาในยุโรป

ชิ้นส่วนกระเบื้องปรุเนื้อดิน

ชิ้นส่วนกระเบื้องปูพื้น เนื้อดิน

ขวดแก้ว

ลูกปืนใหญ่

สภาพทั่วไปของพื้นที่ขุดค้นในระยะที่ ๕ ปีงบประมาณ ๒๕๕๘

อาคารซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นโรงสูบน้ำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กซ้อนทับบนฐานนั้น โครงสร้างอาคารที่ซ้อนทับนี้ตรงกับตำแหน่งของศาลาลงทรง เมื่อแรกชะลอมาจากพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม

การดำเนินงานทางโบราณคดี พ.ศ. ๒๕๕๘

ในปีงบประมาณ ๒๕๕๘ กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นใน ๒ พื้นที่ ได้แก่

การดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณสนามด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ส่วนต่อเนื่อง (ระยะที่ ๕) โดยการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนี้เป็นการขุดค้นต่อเนื่องเต็มพื้นที่ส่วนสนามด้านข้างพระที่นั่งองค์ดังกล่าว รวมปริมาตรการขุดค้นของพื้นที่ด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ที่ได้ดำเนินการนับแต่ปีงบประมาณ ๒๕๕๖ - ๒๕๕๘ จำนวน ๑,๑๔๐ ลูกบาศก์เมตร พบหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างในอดีต ได้แก่ บริเวณทิศตะวันออกของพื้นที่ขุดค้นพบแนวอิฐสอปูนของสิ่งก่อสร้างคล้ายกำแพงที่มีการฝังท่อระบายน้ำอยู่ภายในโดยแนวอิฐเหล่านี้มีไม้แบบทำด้วย

ไม้กระบากตีประกบเป็นมุมฉากต่อเนื่องกันอย่างเป็นระเบียบ สันนิษฐานว่าอาจเป็นกำแพงที่สร้างคันระหว่างเขตพระราชฐานชั้นนอกกับพระราชฐานชั้นกลางที่มีการรื้อถอนไปในช่วงของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่พระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ภายหลังการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ จึงไม่พบรายละเอียดสิ่งก่อสร้างนี้ทั้งในข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์พื้นที่ส่วนนี้ รวมทั้งแผนผังพระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) พ.ศ. ๒๔๖๑

ใกล้กับแนวสิ่งก่อสร้างคล้ายกำแพงนี้ พบโครงสร้างกำแพงที่มีการฝังไม้เป็นโครงสร้างแทรกอยู่ภายใน ได้ส่วนของกำแพงนี้พบการบดอัดของชั้นอิฐที่มีการปักไม้เข็มเหลาปลายแหลม ซึ่งจากการวิเคราะห์ประเภทไม้ โดยกรมป่าไม้พบว่าทำด้วยไม้สัก

ศาลาลงทรง เมื่อแรกชะลอมมาสร้างบริเวณด้านข้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

อาคารโรงซ่อมราชนรถ และเครื่องประกอบงานพระเมรุ ในการออกงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๕๒๘ ซึ่งตำแหน่งอาคารตรงกับโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กที่สร้างเป็นระยะในพื้นที่ขุดค้น ฝั่งประมาณ ๒๕๕๗ และ ๒๕๕๘

สิ่งก่อสร้างอิฐลักษณะคล้ายกำแพงมีการฝังท่อระบายน้ำดินเผาอยู่ภายใน และตีไม้กระบากประกบมุมเป็นแบบเรียงเป็นระยะ

บริเวณฐานอิฐสอปูนของโรงสูบน้ำซึ่งพบในการขุดค้น เมื่อปีงบประมาณ ๒๕๕๗ ในการขุดค้นครั้งนี้พบฐานคอนกรีตเสริมเหล็กสร้างซ้อนทับอีกชั้นหนึ่ง ตำแหน่งของสิ่งก่อสร้างดังกล่าวตรงกับที่ตั้งของศาลาลงทรง อันเป็นอาคารที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมตั้งที่พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม ต่อมาโปรดให้ชะลอมาตั้งอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน สำหรับพระนคร ในตำแหน่งด้านทิศเหนือของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ซึ่งปรากฏในภาพถ่ายเก่า ก่อนที่จะมีการชะลอมาตั้งไว้ในตำแหน่งปัจจุบันทางทิศตะวันออกของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

นอกจากนี้ ยังพบโบราณวัตถุที่มีความคล้ายคลึงกับพื้นที่ขุดค้นเดียวกัน โดยมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ๒๕

- การดำเนินงานชุดคันบริเวณพื้นที่จอตกรไถ้วัดบวรสถานสุทธาวาส (วัดพระแก้ววังหน้า)

การขุดค้นพื้นที่ดังกล่าวเป็นส่วนพื้นที่ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลแผนผัง ภาพถ่าย
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ เอกสารทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งผลการสำรวจทางสารสนเทศ
ภูมิศาสตร์เพื่อศึกษาการใช้พื้นที่ในอดีต (GIS) การสำรวจโครงสร้างโบราณคดีใต้ดิน
ด้วยเทคนิคเรดาร์หยั่งความลึก (GPR) พบว่า เป็นพื้นที่ซึ่งเป็นเขตพระราชฐานชั้นนอก
และมีการเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้พื้นที่เพื่อการก่อสร้างอาคารกระถางทรงธรรมการ
ใน พ.ศ. ๒๔๔๐

สภาพพื้นที่จุดคานในบริเวณพื้นที่จอดรถใกล้ตัวบรณสถานสุทธาวาส (วัดพระแก้ววังหน้า)
เป็นสิ่งก่อสร้างอิฐขนาดใหญ่ ซึ่งมีลักษณะคล้ายถนนก่อด้วยอิฐสอปูน กับโครงสร้างอิฐก่อคล้ายแนวกำแพง
ที่มีการฝังท่อนไม้แทรกอยู่ในโครงสร้าง

จากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณพื้นที่ดังกล่าว ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีสำคัญ คือ ส่วนของขอบแนวถนนอิฐ ลักษณะการก่อสร้างและขนาดของอิฐ สันนิษฐานว่า อาจเป็นถนนที่สร้างขึ้นก่อนการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เขตพระราชฐานชั้นนอก เพื่อจัดสร้างอาคารกระทรวงธรรมการ ใน พ.ศ. ๒๔๔๐

การดำเนินงานทางโบราณคดีในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ที่กล่าวมาโดยสังเขปนี้ มีข้อน่าสังเกตเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ ดังนี้

หลักฐานทางโบราณคดีส่วนใหญ่ กำหนดอายุด้วยลักษณะทางศิลปกรรมและหลักฐานสนับสนุนอื่น ๆ อยู่ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ และด้วยการถูกรบกวนจากการใช้พื้นที่ในปัจจุบัน จึงมีหลักฐานประเภทหนึ่งที่เป็นวัตถุ หรือสิ่งก่อสร้างในสมัยปัจจุบันซ้อนทับอยู่บนชั้นทับถมทางโบราณคดีในอดีต โดยยังไม่พบหลักฐานที่มีอายุเก่ากว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ อันจะเป็นหลักฐานที่บ่งชี้ถึงสภาพแรกเริ่มก่อนการสถาปนาพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ที่พบว่ามีเพียงหลักฐานด้านเอกสาร เช่น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ตำนานวังหน้า พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฯลฯ

แผ่นหินสลักตกแต่งลาย ศิลปะจีน หักเป็น ๒ ชิ้น พบบริเวณใกล้กับสิ่งก่อสร้างอิฐ

เอกสารหลักที่กล่าวถึงเกี่ยวกับภูมิสถานของพระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) คือ ตำนานวังหน้า พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงอาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาแต่ละช่วง นับเป็นพระนิพนธ์ที่มาจากคำบอกเล่าของพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีพระชนม์อยู่ร่วมในสมัยนั้น และจากสภาพปัจจุบันของพื้นที่พระราชวังบรมสถานมงคล (วังหน้า) เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ตำนานวังหน้านั้น พระองค์จึงระบุไว้ในท้ายบทพระนิพนธ์นั้นว่า “...พระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังบรมสถานมงคลอันปรากฏอยู่ในแผนที่ ที่พิมพ์ฉีกไว้ในสมุดเล่มนี้ พรรณนาแต่สิ่งสำคัญและสิ่งที่สามารถจะทราบเรื่องราวได้โดยเคยรู้เคยเห็นเองบ้าง สืบถามผู้มีอายุที่ทราบเรื่องราวมาแต่ก่อนเล่าให้ฟังบ้าง ประกอบกับความสันนิษฐาน

ตามเหตุผลดังได้อธิบายไว้ ยังมีสิ่งที่ทราบเรื่องราวไม่ได้ ด้วยหมดตัวผู้รู้เห็นเสียแล้วก็
มาก เห็นว่าถ้าไม่มีใครเขียนเรียบเรียงบันทึกไว้เสีย ยืงนานเรื่องตำนานวังหน้าก็จะยิ่ง
สูญหายหมดไปทุกที...”^{๑๕}

ดังนั้นในการสำรวจด้วยการใช้ข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์ ประกอบกับการขุดค้น
ทางโบราณคดีที่ดำเนินการ จึงพบว่า ฐานรากอาคารโบราณสถานที่ขุดค้นพบนั้น หลาย
แห่งไม่ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะการซ้อนทับของโครงสร้างอาคารที่สามารถระบุ
เวลาการสร้างที่แน่ชัด รวมทั้งรายละเอียดการดัดแปลงพื้นที่ภายใน – ภายนอกอาคาร
ตามลักษณะการใช้งานช่วงเวลาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ฯลฯ ดังนั้น การแปลความเกี่ยวกับ
อาคารโบราณสถานจึงมีความจำเป็นอย่างมาก แม้จะมีการนำตัวอย่างอิฐ หิน ไม้ ฯลฯ
ที่พบในโครงสร้างการซ้อนทับของโบราณสถานที่ต่างตำแหน่งกันนั้นนำไปวิเคราะห์
ตรวจสอบอายุ องค์ประกอบด้านวัสดุศาสตร์ในห้องปฏิบัติการทางวิทยาศาสตร์
เพื่อเป็นข้อมูลสนับสนุนในการวิเคราะห์แปลความเกี่ยวกับอาคารโบราณสถานที่พบ

หลักฐานทางโบราณคดีประเภทวัตถุสิ่งของ เครื่องใช้โดยรวม สะท้อนถึงรสนิยม
ของผู้ใช้สิ่งของเครื่องใช้เหล่านั้นว่า ใช้ชีวิตเกี่ยวข้องกับการรับวัฒนธรรมจากภายนอก
ได้แก่ จีน ญี่ปุ่น ดินแดนตะวันตก (ฝรั่งเศส อังกฤษ สหรัฐอเมริกา ฯลฯ) สอดคล้องกับ
ข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเจ้านายที่ประทับในพระราชวังบรมสถานมงคล
(วังหน้า) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่มีการ
ติดต่อกับทั้งซีกโลกตะวันออกและตะวันตก มีการรับวิทยาการจากทั้ง ๒ ซีกโลก
กล่าวคือ การรับวิทยาการตะวันออก อาทิ การค้าขายทางสำเภา การสร้างบ้านเรือน
การตกแต่งเครื่องเรือน การใช้สิ่งของประเภทภาชนะ บรรจุภัณฑ์ต่าง ๆ ฯลฯ และ
การรับวิทยาการจากตะวันตก อาทิ ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ เครื่องจักรกล การต่อเรือ
การพิมพ์ ฯลฯ การพบหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีบ่งชี้ให้เห็นว่า อาคารในอดีต
หลายหลังที่ถูกรื้อถอนไปเป็นอาคารที่สร้างในสถาปัตยกรรมไทย และสถาปัตยกรรม
จีน รวมทั้งมีเครื่องตกแต่งอาคาร สิ่งของเครื่องใช้ในศิลปะจีน และศิลปะตะวันตก
ซึ่งชาวตะวันตก เช่น เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวว่า “...(พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อพบนายฮันเตอร์ก็ทรงแสดง

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖

ความประสงค์ในเบื้องต้นว่า อยากเรียนรู้ภาษาอังกฤษอย่างง่าย ๆ และด้วยความช่วยเหลือของเขา พระองค์ก็ได้เรียนภาษาอังกฤษขั้นต้น ซึ่งก็ได้เป็นพื้นฐานภาษาอังกฤษของพระองค์..ต่อมาจึงได้ซื้อหนังสือเกี่ยวกับการคำนวณและก่อสร้าง ฝึกฝนสมองของพระองค์ด้วยเรื่องปืน วิธีหล่อปืนเล็กและปืนใหญ่...”^{๑๖} หรือคาร์ล บอค กล่าวถึงสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ว่า “...ทรงเป็นนักศึกษากี๋เกี่ยวกับแร่ธาตุต่าง ๆ และได้สะสมแร่ไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งยังโปรดวิชาวิศวกรรม เครื่องกล พระองค์มีแบบจำลองของโรงงานที่ใช้เครื่องยนต์และได้ให้ข้าพเจ้าชมเครื่องยนต์ไอน้ำที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นเองด้วย ...จากท้องพระโรง (พระที่นั่งวงจันทร์ หรือพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์) นั้น มองเห็นส่วนที่ตบแต่งแบบจีน ไม่ได้ดัดเป็นรูปต่าง ๆ และอ่างปลาประดับด้วยสะพานกับเจดีย์กระเบื้องเล็ก ๆ ตามแบบจีน...”^{๑๗}

ข้อสังเกตเหล่านี้ เป็นภาพรวมการดำเนินงานทางโบราณคดีในพื้นที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ระหว่างปีงบประมาณ ๒๕๕๕ - ปัจจุบัน ซึ่งข้อมูลที่ได้รับจากการขุดค้นทางโบราณคดีนั้น จะมีส่วนต่อการอธิบายพัฒนาการของการใช้พื้นที่ของผู้คนในอดีตบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ข้อเสนอพื้นฐานเหล่านี้ อาจมีการเปลี่ยนแปลงได้ หากมีการพบหลักฐานเพิ่มเติมเพื่อการแปลความในอนาคต

^{๑๖} กรมศิลปากร. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๓๘๔ [ม.ป.ท.], ๒๕๒๕, หน้า ๘๓

^{๑๗} คาร์ล บอค. ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง. เสถียร พันธรัลส์ และอัมพร ชีชนะเรียบเรียง. กรุงเทพฯ : ๒๕๕๐, หน้า ๓๐ - ๓๑

พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาราม (วัดพระแก้ววังหน้า)

บทสรุป

พระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “วังหน้า” เป็นสถานที่ประทับของบุคคลสำคัญ มีสถานะรองจากพระมหากษัตริย์ คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า วังหน้า เช่นกัน

วังหน้า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงมีคุณูปการต่อประเทศชาติอย่างมากมาย ทั้งการป้องกันประเทศ การปกครอง และการทำนุบำรุงบ้านเมือง

วังหน้า พระราชวังบวรสถานมงคลเป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงประโยชน์การใช้สอยไปตามยุคสมัยเพื่อความเหมาะสม เป็นสถานที่ที่งดงาม ควรแก่การอนุรักษ์และศึกษาเรียนรู้

วังหน้าทั้งที่เป็นบุคคลและสถานที่เป็นมรดกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของประเทศซึ่งแสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่สืบสานมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

คาร์ล บอค. **ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง**. เสถียร พันธรัชนี และอัมพร ทีชะระ เรียบเรียง.

กรุงเทพฯ : ๒๕๕๐ หน้า ๓๐ - ๓๑

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหากุปราษ**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๙. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินท์เบญญาคย์ ณ วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙).

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **กษัตริย์วังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : บริษัท สว่างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๒.

_____. **สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม**. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๒.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕**. กรุงเทพฯ : บริษัทวชิรพันธ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙. (มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา จัดพิมพ์เนื่องในวันคล้ายวันประสูติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๙).

ทิพากรรพศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส ครบ ๒๐๐ ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช วันที่ ๗ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๕๒).

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา.พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.
กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สารานุกรมศิลปกรรม ๑๗ พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.

นันทนา กปิลาภุญจน์. การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่อง บทบาทของวังหน้าสมัย รัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๒๘. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

นอร์ทเทิร์นชั่น (๑๙๙๕) จำกัด, บริษัท. รายงานการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี โครงการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล ระยะที่ ๑ พื้นที่ด้านทิศใต้พระราชมณเฑียร ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (พ.ศ. ๒๕๕๕) (เอกสารถ่ายสำเนา).

_____. รายงานการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี โครงการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล ระยะที่ ๒ พื้นที่สนามหญ้า ด้านหน้าโรงราชรถ และพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษก ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (พ.ศ. ๒๕๕๖) (เอกสารถ่ายสำเนา)

_____. รายงานการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี โครงการขุดค้นและขุดแต่งทางโบราณคดี บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล ระยะที่ ๓ พื้นที่สนามหญ้า ด้านหน้าโรงราชรถ และพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษก ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (พ.ศ. ๒๕๕๖) (เอกสารถ่ายสำเนา)

ประภัสสร บุญประเสริฐ. ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลใน สมัยรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖.

ศิลปากร, กรม. กรุงเทพฯ ๒๔๘๙ - ๒๕๓๙. กรุงเทพฯ : บริษัท เอ.พี. กราฟิคดีไซน์และ การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙.

_____. กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๕๖. (กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เนื่อง ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๕๕).

- ศิลปากร, กรม. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.
- _____. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๓๘๔. [ม.ป.ท.], ๒๕๒๕.
- _____. เทียวเกาะรัตนโกสินทร์ ยลวัด แลวัง. [ม.ป.ท.], ๒๕๕๖.
- _____. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ เรื่องตำนานวังเก่าในกรุงเทพฯ และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ (บางตอน). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายบวร อีमार ณ เมรุวัดตรีทศเทพวรวิหาร กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ ๓ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๒).
- _____. แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาพระราชวังบวรสถานมงคล พ.ศ. ๒๕๕๕. (เอกสารถ่ายสำเนา).
- _____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๘. (คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ ๒๐๐ ปี).
- _____. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ๒ เล่ม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
- _____. พระราชวังบวรสถานมงคล. กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๕๖.
- _____. เรื่องกรมพระราชวังหลัง. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เป็นบรรณการในงานบำเพ็ญกุศลฉลองอายุครบรอบ ๗๕ ปี บริบูรณ์ของพระปรีชาเฉลิม (ดิลกยะเถระ) (ม.ล.ยิ้ม ปาลกะวงศ์) ณ วัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๙).
- _____. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณสยามมกุฎราชกุมาร วันที่ ๒๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕).

หอสมุดวชิรญาณ. **ตำนานวังหน้า** พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘. (พิมพ์ในารพระราชทานเพลิงศพ อำมาตย์เอก หม่อมเจ้าโกสิต ทจ. ตช. รัตน วปร ๓. ในพระเจ้าราชวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าภาณุมาศ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๘).

_____. **พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยพระยศเจ้าต่างกรมและยศขุนนาง**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕. (พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรีฯโปรดให้พิมพ์ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเมื่อสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์สิ้นพระชนม์มาถึงปัญญาสมวาร ณ วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕).

_____. **พระบรรราชประวัติและพระบรรราชนิพนธ์**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐. (พระโอรสธิดาแลกุลสันทติวงศ์ในกรมพระราชวังบวรฯ ทั้ง ๕ รัชกาล พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานบรรจุพระอัฐิพระโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรฯ ๕ พระองค์ ณ วัดชนะสงคราม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐).

Fine Arts Department, The . **Guide to the National Museum Bangkok** Fourth Edition. Bangkok : Amarin Printing and Publishing Public Company Limited, 1999.

พระราชวังโบราณสถานมงคล (วังหน้า)

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๕๘

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

ISBN 978-616-283-232-1

ที่ปรึกษา

นายบวรเวท รุ่งรุจี	อธิบดีกรมศิลปากร
นายพิรพน พิสนพงศ์	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางสุนิสา จิตรพันธ์	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายสทภูมิ ภูมิธฤติรัฐ	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายสมชาย ณ นครพนม	นักโบราณคดีทรงคุณวุฒิ (ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน โบราณคดี (โบราณคดีและพิพิธภัณฑ))
นางสาวศุภร รัตนพงศ์	ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

คณะทำงาน

นายธีระ แก้วประจันต์	นายธนากร กำพัทธ์
นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย	นางสาวเด่นดาว ศิลปานนท์
นางมนต์จันทร วงศ์จตุรภัทร	นายโรภาส วงศ์จตุรภัทร
นางระวีวรรณ แสงวัฒน์	นางสาวเมธินี จิระวัฒนา
นายบัณฑิต ลือชัยชาญ	นางสาวหทัยา สิริพัฒนากุล
นายภาสกร คำภูแสน	นางกิริยา ชยะกุลสิทธิวิง
นางวรานิ เนียมสอน	นางรัชณี งามเจริญ
นางสาวรุจิรา ไชยคำภา	นางสาวศิริพร ตี๋ยัง
นางสาวภัทรณรินทร์ รัชชนพรัตน์	

ภาพประกอบ

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ	สำนักบริหารกลาง กลุ่มเผยแพร่และ ประชาสัมพันธ์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	นายสุภาชัย ตียาภรณ์
นายธวัชชัย รามัญ	

พิมพ์ที่

บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด
เลขที่ ๕๕๕ หมู่ ๑๒ ถนนพุทธมณฑล สาย ๕ ตำบลไร่ขิง
อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๒๑๐
โทร. ๐ ๒๑๑๘ ๓๕๕๕

พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๕๘